

YUKARI KELKİT VE ÇORUH HAVZASI (DOĞAL VE BEŞERİ COĞRAFYA ETÜDÜ)

Doç. Dr. M. Tevfik TARKAN

I- Giriş

Araştırma konusu olarak ele aldığımız yöre, memleketimizin Kuzey Anadolu Bölgesinden geçiş bölümünü teşkil eden ve Çoruh, Kelkit akarsularının yukarı mecralarına tekabül eden ve "Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası" adı verebileceğimiz sahadır.

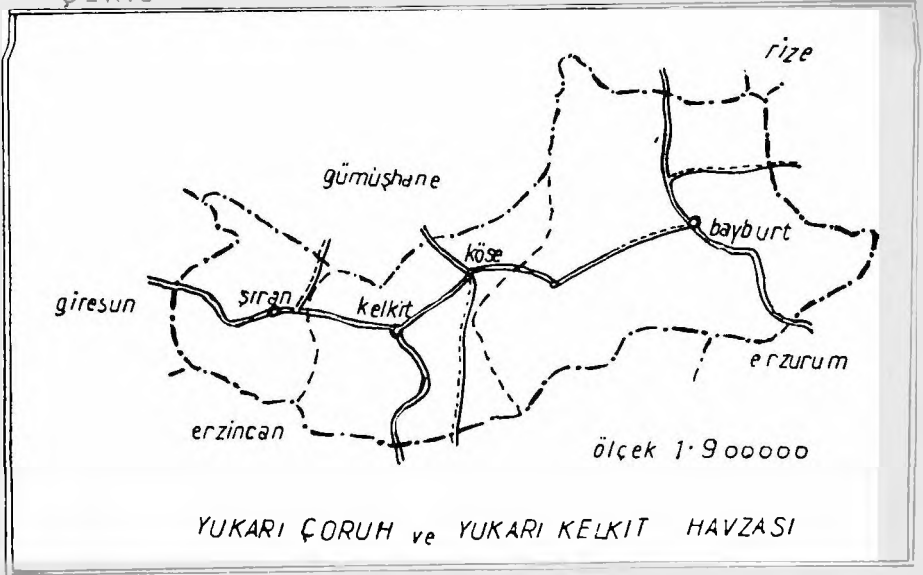
Filhakika doktora tezimizle havzanın kuzeyi, habiltasyonla doğu kenarına tekabül eden "Orta ve Aşağı Çoruh havzası" bir monografik çalışma olarak takdim edilmişti. Böylece bu araştırma ile Doğu Karadeniz bölümünün incelenmesi tamamlanmış olacaktır.

İnceleme konumuzu teşkil eden havza, idari bakımdan Gümüşhane ilinin üç güney ilçesini ihtiva etmektedir. Bayburt, kelkit ve Şiran. Ayrıca İspir ilçesinin Kırık bucağı da bu havzanın içinde kabul edilecektir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası I. Türk Coğrafya kongresince kabul edilen Karadeniz bölgesinin doğu bölümünde yer alır. Doğudan, İspirin merkez ilçesinin batı (Kırık bucağı havza dahilinde) hududu, batıdan Şiran ilçe hududu Kuzeyden Şiran, Kelkit, Bayburt ilçe hudutları, güneyden de aynı ilçelerin Erzinca ile olan hudutlar ile çevrilmiştir (Şekil 1).

"Orta ve Aşağı Çoruh havzası" isimli araştırmamızda da belirttiğimiz gibi yukarı Çoruh ve Kelkit havzası gerçekten gerek Çoruh'un orta ve aşağı mecrası ve gerekse Kelkitin orta ve aşağı mecrasından tamamen farklı doğal şartlar arz etmektedir. Tabii şartların ortaya koyduğu beşerî ve ekonomik özellikler bakımından da, her iki havza değişik üniteler içerisinde incelemek zaruretini göstermektedir. Filhakika, Doğu Karadeniz bölümünün güney batı parçasını teşkil eden Yukarı Çoruh ve Kelkit yöresi iki ayrı bölgenin (kuzeyde Karadeniz, güneyde Doğu Anadolu Bölgeleri) arasında yer alır. Bu durum havzaya her iki bölgeden bazı özellikler kazandırmıştır.

ŞEKİL 1

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası morfolojik yapı bakımından genellikle kuzeyde Gümüşhane dağları, güneyde Kop dağları arasında yer alan ve doğu-batı yönde, yer yer genişleyen düzlüklerden ibaret bir vadi oluşudur. Çoruh ve Kelkit sularının yukarı mecraları bu yüksek düzlüğün bir kısmında sularını toplar ve iki ters yöne akarlar. Bu vadiler çok yerde düzlükler içerisindedir ve bazı kısımlar daralır, gerçekten iki kenarı sert kayalardan müteşekkil kanyon vadi özelliğini kazanırlar. Havzanın ortasında yer alan Mormuş düzlüğünün 1600 metre yüksekliğindeki hafif eşiği, Çoruh ve Kelkit ırmaklarının su bölümü çizgisine tekabül eder. Bu eşiğin doğusundaki dereler sularını Çoruh'a, batısındaki dereler de Kelkit akarsuyuna boşaltırlar. Bu eşik, doğu ve batısında uzanan Mormuş düzlüğüne nazaran çok önemsiz bir yükselti göstermesine rağmen Çoruh ve Kelkit akarsularını birbirinden ayırmaktadır.

Bu eşikten itibaren morfolojik görünüş doğuda ve batıda aynı özellik gösterir. Filhakika eşiğin doğusunda görülen Mormuş bataklığının yerine batıda geniş düzlük Kelkit ırmağı boyunca yer yer daralarak devam eder.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğu-batı yönündeki geniş düzlüklerin kuzey ve güney yönlerinden yüksek dağ sıraları ile çevrili bulunması, etkisini ilk planda düzlüğün iklimi üzerinde göstermiştir. Düzlük, bu özelliği ile farklı bir iklim karakteri gösterir. Kış mevsiminde civar sıradağların üzerinde toplanan soğuk hava kütleleri, kısa süreler içinde düzlüğün hemen her yerini etkisi altına alır ve böylece yüksek düzlükte karasal tipe yaklaşan bir iklim tipi hüküm

sürer. Böylece orta ve bilhassa aşağı Çoruh ve Yeşilırmak vadilerinde kendini gösteren astropikal tip, bu havzada artık görünmez olur ve kara iklimine yaklaşan bir iklim tipi dikkati çeker.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının beşerî hayatı, önemli sosyal olaylara konu teşkil etmiştir. Havzanın doğu kısmı Trabzon-Erzurum arasındaki yolun güzergâhında yer alması havzayı devamlı olarak canlı tutmuştur. Bilhassa Aşkale Bayburt-Gümüşhane boyunca uzanan Çoruh vadisi kenar ovalar tarih çağlarında insan topluluklarının yerleştiği bir ortam olmuştur. Bu havzada ilk yerleşmenin ne zaman vukua geldiğini aydınlatacak arkeolojik verilerden mahrum olduğumuz için bu hususta fazla bir söz söylemeğe imkân yoktur. Ancak tarihten önceleri burada Hayassaların bir medeniyet kurdukları, bilâhare tarih çağları içinde Bizanslıların yerleştiği ele geçirilen muhtelif eşyalardan anlaşılmaktadır. Orta çağın başında da Saltukların daimi yerleşme merkezleri olmuş, sonraları da Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaleti haline gelmiştir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yaşayan nüfus gruplarında nomandizmin yanında sedanterliğin ne zaman başladığını da tesbit etmek mümkün olamamaktadır. Ancak şu noktayı da belirtmek yerinde olur ki, burada, Orta ve Aşağı Çoruh ile Kelkit havzalarında olduğu gibi ziraat, hayvancılığı tamamlayan bir geçim kaynağı olmuş görünmektedir. Çünkü havza toprak ve iklim şartları, ziraate nazaran hayvancılığa daha elverişlidir.

II- Beşeri ve Ekonomik faaliyetlerin tabii Çerçevesi

A-Yüzey Şekilleri

a) Genel görünüş .

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının en önemli morfolojik özelliği, etrafı yüksek dağlarla çevrili yüksek düzlüklerin yer aldığı bir saha olmasıdır. Bilhassa kuzey ve güneyde uzanan yüksek sıradağlar sadece Kop ve Vavuk dağlarındaki yüksek geçitlerden Trabzon-Erzurum transit yolunun geçmesini sağlar. Bunun dışında kelkit'i Gümüşhaneye bağlayan Köse geçidi ile yine Kelkiti Erzincana bağlayan Spikör geçidi havzayı yakın çevreye bağlayan, fakat sadece muayyen mevsimlerde ulaşımın mümkün olduğu geçitlerdir.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden sahanın kuzeyinde uzanan dağlık alanlar, doğudan itibaren Kemer Dağı, Haldizen D., Soğanlı D.. Kırklar tepesi, Köse D., Elmalı D., Gayret tepe, dağları olup bu sıradağlar Karadeniz dağ sistemine dahildirler. Havzanın güneyinde uzanan dağlık alanlar ise, doğrudan itibaren Akbaba D., Çengel D., Kop D., Otlukbeli D., Akdağ., Spikör D., ve Çimen dağları olup, Karasu dağ sistemi adıyla Karadeniz bölgesini, Doğu Anadolu bölgesinden ayıran sisteme dahildir. Bu iki dağ sisteminin dışında bulu-

lunan ve havzada yüksek düzlükleri birbirinden ayıran tali sıradağlar mevcut bulunmaktadır. Bu dağlar doğudan itibaren Çavuşkiran dağı (2850 cm.). İkinci tepeleri (2000 m.) Pulur dağları (2350 m.) dir.

Görülüyor ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yüzey şekillerini meydana getiren dağ sıraları memleketimizin esas dağ sistemine uygun bir yön takip etmekte ve kabaca doğu-Batı yönünde devam etmektedir. Genellikle havza akarsular da bir dağ sistemlerinin yönünde akmaktadır.

Yukarı Çoruh ve kelkit havzasının yüzey şekillerini yerel incelemek için, havzayı birbirinden farklı iki bölüme ayırmak zarureti vardır.

1- Havzanın etrafını çeviren dağ sıraları ile bu sıralara bağlı tâli dağlar; Dağlık sahalalar.

2- Bu dağlar arasında yer alan düzlükler.

1- Dağlık Sahalar :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında 1500 metrenin üzerinde ki sahalalar geniş yüzeyler kaplar. Filhakika 1/200.000 ölçekli topografya haritasında da görüldüğü gibi dağlık sahalaların kapladığı alanlar daha fazladır. Bu dağlık sahalaların yerel tetkinkini üç bölümde inceleyeceğiz.

A- Havzanın kuzeyinde bulunan ve havzaya Trabzon ve Gümüşhane yörelerinden ayıran Çoruh ve Kelkit sıra dağları.

Doğuda, Karadeniz kıyısına paralel uzanan Rize Dağlarının meydana getirdiği büyük antiklinal, Trabzon boylamında tetkik alanımıza girdikten sonra kıyı çizgisine paralel uzanma özelliğini terkederek daha ziyade Kuzey , kuzey-doğu- - güney, güneybatı yönünü alarak ve yüksekliğinden de kaybederek uzanır. Bu sıradağ genellikle Çoruh ve Kelkit vadilerine, kuzey aklamına nisbetle daha tatlı eğimli olarak inerler. Ayrıca kuzey yönünde daha çok yağış alarak parçalanmış görünen bu sıradağ, güney yamaçları yuvarlar tepeler, konveks sırtlar halinde uzanırlar. Kuzey yamaçlarda görülen şiddetli fizikî ve kimyevî dağılmalara, bu yamaçta daha az rastlanmaktadır. Yamaçlarda görülen bu düzlük ve yüksekliğe karşılık, akarsu yataklarında, kütlelerin mekanik aşınmaya karşı gösterdiği farklı mukavemetine bağlı olarak, yüksek eğim, eğim basamağı ve hatta çok yerde bariz eğim kırılmalarına rastlanmaktadır. Bu eğim ve kırıklarda, arazinin tabiatını teşkil eden onglomeraların kimyasal yolla ayrışmasıyla yuvarlak akarsu çakılları yer alır. Bu dere çakılları, akarsuların fazla su taşıdıkları mevsimde, akarsu tarafından taşınmış ufalanmış, Çoruh ve Kelkit ırmaklarına karıştığı yönlerdeki vadi kenarlarında büyük depolar meydana getirmişlerdir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının kuzeyinde yer alan Gümüşhane dağlarının kuzey yamacı genellikle üst kretase-eosen volkanik fasiesten teşekkül edenken, havzanın bilhassa batı kesiminde (Şiran ve Kelkitin kuzeyinde) granit,

grano-diorit ve kuarzlı diorit yereye hakim olmaktadır. Doğuya doğru jura-kretase ile lias, Bayburt'un kuzeyinde geniş olanlar kaplamaktadır. Bu arada Soğanlı dağlarında üst kretase-eosen volkanik fasies'in yerini, eosen depolarına terketmekte, lias'da önemli yer işgal etmektedir. Karadeniz kıyı şeridi ile Doğu Anadolu'nun havzaya komşu bulunan yereylerde daha yeknasak bir oluşumun müşahede edilmesi yanında, havzada jeolojik tekâmül daha karışık, tektonizma daha şiddetli bir özellik kazanmıştır.

Havzanın kuzeyini teşkil eden dağlık sahalarda bol miktarda görünen granit, grano-diorit ve kuarzlı diorit'in ortaya koyduğu morfolojik görünüş oldukça değişik şartlar gösterir. Burada üzerleri daha ziyade bodur çalılıklarla örtülü bulunan bu sıradağların bileşimindeki granitin ayrışımı ile dere içlerinde granit kabukları ortaya çıkar. Terkibi aynı özellik gösteren dioritlerin bileşimindeki hornblendin. azlığı veya çokluğu ile koyu renk alması ile granitten ayrılmaktadır. Bu şekilde meydana gelen diorit'in ortaya koyduğu morfolojik şekiller havzada, genellikle granite benzerse de, bol suludere yataklarında hornblendin süretle dekompoze edilmesi sonucunda yamaçlar dik ve kapalı kuru dere yataklarıyla, dik ve eğimi fazla sırtlar meydana gelmektedir.

Doğu Karadeniz dağlarının Harşit suyundan itibaren doğuya doğru uzanan ve yükselen Rize dağları ile bu dağların Orta ve Aşağı Çoruh vadisine bakan güney yamaçlarında görülen IV.zaman glasyasyon oluşumu 2780 metre yükseklikte bulunan Soğanlı Dağları müstesna, havzanın kuzeyinde yer alan sıradağlarda rastlanmamaktadır. Bu sebepten bu aklarda sirk gölleri bulunmadığı gibi, moren depoları da yoktur. Akarsu çakılları yani pluvial oluşum yereye hakimdir. Burada vadiler daha ziyade V şeklinde olup, glasyasyonu belirten tekme, omuz basamakları, asılı tali vadi ile sürgün ve moren setleri de görülmemektedir.

Soğanlı dağları, Rize dağları uzantısı üzerinde ve batıda yer almaktadır. Bilindiği gibi Rize dağlarının 3000 m.nin üzerindeki kısımları IV.zamanda şiddetli bir glasyasyona maruz kalmıştır. Soğanlı dağlarında da 3000 metrenin üzerinde yükseklikler mevcut olduğundan ve diğer şartları da taşıdığından, IV.zamanın glasyasyon oluşumuna medar olmuştur. Filhakika dağın kuzey ve güney aklanında görülen muhtelif büyüklükte sirkler, sirk merdivenleri, çizikli ve cilâli hörgüçkaya alanlar, tipik tekne vadileri, bu görüşümüzü kuvvetlendiren topografik oluşumlardır. Burada 2250-2500 m. arasında büyük alanlar kaplayan moren birikimi, Karadenize bakan aklarda 2200 m. ye kadar inmesine karşılık, havzaya ancak 2500 m. yüksekliğine kadar inebilmektedir. Fakat bu yükseklikten daha yüksek alanlarda görülen tekne şeklindeki vadiler, daha düşük yüksekliklerde (2500-1700) m. önce akarsu glasye depoları 1600 m. nin altında ise bu depolar yerini tamamen akarsu depolarına terkederek V şeklinde vadiler ortaya çıkar. Şu halde IV. zamanda ortaya çıkan glasyasyon havzada zaman zaman daha düşük seviyelere yaklaşmasına rağmen, hiç bir zaman 2700 metrenin altına

inememiştir. Yüksekliklerde görülen glasye oluşumu, düşük yerlerde yerini tamamen akarsu oluşumuna terketmektedir.

B- Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının güneyinde yer alan Karasu dağları,

Bu sıradağlar Karadeniz bölgesinin ikinci sıra dağ sistemine tekabül eder ve Çoruh-Kelkit vadisinin güney hududunu teşkil eder. Bu sıradağ doğudan batıya doğru gidildikçe yüksekliğinden kaybeder. (Doğuda Akbaba tepesi 3070 m. Kop dağı 2600 m. Kabak tepe 2600 m. dir) genellikle doğu-batı yönünde uzanan bu dağ silsilesi kuzey ve güneyden akarsular tarafından derince parçalanarak kuzey ve güney yönlerinde gelişen sırtlar meydana getirmiştir. Fakat bu sıradağı meydana getiren muhtelif jeolojik elemanların, akarsu işleyişine farklı direnci olduğu için burada da değişik morfolojik şekiller ortaya çıkar. Bu yörede akarsu vadilerinin enine profili genellikle V şeklindedir. Ancak bazı vadiler daha yatık, bazı vadiler daha dik kenar şekillerini ihtiva ederler. Bazı yerlerde de dik kenarlı boğaz vadiler ortaya çıkar. Bazı akarsuların yataklarında da muhtelif büyüklükte dolma ovaları görülmektedir.

Havzanın güneyinde yer alan bu sıradağ sistemi Bayburt'un güney ve doğusunda genellikle lias ve malm oluşumları geniş olanlar işgal eder. Daha güneyde, yani Bayburtdan sonra Masat deresi adıyla uzanan bölümde alt kratase flişi, batı kısmında ise paleozoik-metemorfik kütleleri Pulur dağına meydana getirmiştir. Bu sıradağın merkezi kısmında da yine lias, eosen flişi, jura-kretase oluşumları dikkati çekecek kadar önemlidir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının güneyinde yer alan Karasu sıradağ sistemi, havzayı kuzeyden kuşatan Çoruh-Kelkit sıradağları gibi gerek güneyden ve gerekse kuzeyden irili ufaklı derelerle kesilmiş olmasına rağmen, bu sistem genellikle, kütleli özelliğini kaybetmemiştir. Karadeniz bölgesini İç Anadolu bölgesine bağlayan ulaşım bu dağların 2400 metre yüksekliğinden geçer. Bu Kop geçidi dışında, batıda Kelkit-Erzincan ulaşımı da 2600 m. yükseklikte Spikör geçidi vasıtasıyla sağlanır. Bu iki geçitten başka iki bölgeyi birbirine bağlayan her hangi bir yol mevcut değildir. Havzayı Kop dağları üzerinden Aşkale'ye bağlayan yol Bayburt'tan itibaren Çoruh vadisini takip ederek, Maden bucağın merkezine kadar fazla eğim almadan uzanır. Maden'den sonra yol, yukarı Çoruh kollarından biri olan Kop deresini takip eder. Kop Komu mahallesinden itibaren % 10-12 eğimi kazanarak, derin virajlar halinde ve 2400 metreye yükselir. Bayburt'tan itibaren Trabzon yolu ise bir süre Bayburt yüksek düzlüğünden geçtikten sonra Vavuk dağlarına yaklaşıncaya % 8-10 derecelik bir eğim kazanır.

C- İki dağ sırası arasında yer alan tali tepeler sistemi: Bu sistem, Bayburtla Kelkit ilçeleri arasında yer alan Mormuş bataklığı ile Mormuş düzünü güneyden sınırlayan ve Çoruh nehrinin yukarı kollarından biri olan Kırkpınar çayı ile bu bataklığı bir birinden ayıran Pulur dağları ile İkinci tepeleri ve daha batıda Kelkit geniş vadisi ile Şiran çayını ayıran Çilhoruz Tepesidir.

Pulur ve İkinci dağları batı ve güneyden Kelkit'in yukarı kollarından birisi olan Dayısı deresi ve doğudan da Çoruh'un bir kolu olan Kırkpınar çayı ve kolları ile parçalanarak, havzanın güneyinde yer alan Spikör dağlarının meydana getirdiği Karasu dağ sisteminden Kuzey doğu-güney batı yönünü takip eden bu iki tepeeler dizisi de birbirinden Pulur deresi ile ayrılmıştır. Arasında Pulur deresinin açtığı geniş ve yatık akarsu vadisi, geniş alüviyal bir düzlükten ibarettir. Bu düzlüğün ayırdığı Pulur dağları, güneyden kuzeye doğru poleozoik-metamorfik kütlelerden yapılmış olmasına karşılık, İkinci tepeleri, alt kretase filişleri ile açık renkli, bol mikalı kuarsitler ve fillitlerle karışık yataklanmış ince taneli siyah kuarsitlerden müteşekkildir. Demirözünün kuzeyinde de, kaidesinde arkozlar, kumlu şistler ve kuarsitlerden, üst kısımları ise kuarslı lav tuf ve kalker arakatıklarını muhtevî kalınlığı 2000 m. geçen kuvarsitik bir seri aflöre etmektedir. Bu dağlar doğudan ve batıdan akarsular tarafından parçalanmış ve böylece ana sıra dağ sisteminden ayrılmıştır.

Kelkit ile Şiran Çayı arasındaki Çilhoruz tepesine gelince, bu tepe de havzayı kuzeyden sınırlayan Köse ve Elmalı dağlarının uzantısından başka bir şey değildir. Bu tepe Köse dağından başlayarak Kelkit ve Şiran çayının birleştiği yere kadar uzanır. Genellikle eosen flišinden müteşekkil bulunan bu tepenin kuzey kenarında lias oldukça geniş bir alanı da kaplar. Burada eosen seri ince konglomeralar ve marnlarla karışık yataklanmış konglomeralar, bitki bakıyeleri ihtiva eden greler ve kumlu şistlerden müteşekkil ve ceman 1500 metre kalınlığında bir tabaka serisi ile sedimeanter olarak başlamaktadır. Bu Sedimantasyon orta ve üst eosende fliš fasiesinde devam etmekte ve fakat alt eosendenkinden daha geniş sahaları işgal etmektedir. Filhakika orta ve üst eosen burada transgresif olarak ve bariz bir diskordans ile kısmen üst kretase, kısmen paleozoik ve kısmen metamorfikler üzerinde yer almaktadır.

2- Dağlık alanlar arasında yer alan düzlükler : Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yer alan düzlükler, aralarında hafif yükseklikler gösteren sırtlarla birbirinden ayrılan ve doğuda Çoruh vadisinden başlayarak, Aydın-tepe, ortada Mormuş bataklık ve düzlüğünü içine alarak batıda Demirözü, Köse, Kelkit ve nihayet Şiran düzlüklerinden ibarettir. Hemen hemen havzanın yarısı kadar bir alan işgal eden düzlük alanlar, havzada 1750 metre yüksekliğine kadar çıkmakla beraber, doğu Karadeniz bölümünde bu geniş yöresinin en önemli ekime ve dikime elverişli bir havzasını teşkil eder.

Genellikle Çoruh'tan başlayan ve birbirini takip eden bu düzlükler, doğudan batıya doğru çok hafif eğimler halinde yüksekliğini kaybetmektedir. Ortalama yüksekliği 1500 metre civarında bulunan doğudaki Aydın tepe (Hart) ovası Bayburt'un kuzeyinde ve Çoruh nehri tarafından açılmış bir ovoidür. Burada Çoruh nehrinin yukarı mecrası ile kolları tamamen ova sathında akar ve akarsu eğimi azdır. Etrafı eosen-volkanik fasies ve fliš gibi sert kayalardan

teşekkül eden Aydıntepe ovası tamamen kuarternerin menşei karasal molozların yığılması ile meydana gelmiştir. Ovanın kıyısından itibaren Çoruh mecrasına doğru hafif bir eğim bulunur ki, bu eğim vadinin her iki tarafına simetrik bir görünüş sağlar. Tamamen ekili bulunan bu ova sathı bazı kısımları bilhassa ilkbaharda taşkın suları ile örtüldüğü için yerleşme noktaları ovanın daha ziyade etrafında ve ovaya nisbetle daha yüksek düzlüklerinde veya eğimi az vadi yamaçlarında kurulmuştur.

Aydıntepe ovasının batısında yer alan Mormuş bataklığı ve düzlüğü bu ova-dan Ziyaret tepesi ile ayrılmaktadır. Kuzeyden Köse dağlarının doğu sırtları, güneyden Otlukbeli-Sarhan dağlarının kuzey tepeleri ile çevrilen Mormuş bataklığı, adı geçen dağlardan kaynağını alan Çoruh nehrinin kolu Kırkpınar (Lori) deresi tarafından parçalanmaktadır. Bataklığın batı kenarında da Çoruh suyu, batıda Köse dağından aldığı kollarla gelişir ve Mormuş bataklığının batı kenarını bilhassa taşkın suları ile etkisi altına alır. Ekime ve dikime elverişli özellikler taşımayan Mormuş bataklığı aynı zamanda nüfus sıklığı bakımından da oldukça bir seyreklik gösterir. Bataklık ile Mormuş düzlüğü arasında Köse-dağının güneye uzanan ve 1700 metre yüksekliğindeki bir eşiği, doğuya akan Çoruh nehri ile batıya akan Kelkit'in arasında su bölümü çizgisini teşkil etmektedir. Filhakika 1700 metre yüksekliğindeki eşik doğudan batıya doğru uzanan geniş ovanın ortasında, fakat gayet belirsiz bir yüksekliktedir. Eşiğin doğusundaki ile batısındaki ovaların yüksekliği hemen hemen aynıdır. Mormuş düzlüğünün güneyinde bulunan İkinci tepelerinin kuzeye bakan yamaçlarından kaynağını alan Çoruh, eğim boyunca doğuya, düzlüğün kuzeyinde yer alan Köse dağların güneye bakan yamaçlarından kaynağını alan ve başlangıçta Kale deresi adı verilen Kelkit, batıya akarak birer akarsu karakterini alırlar. Ova sathında akan her iki suyun mecrasında akarsular, bu yataklarında derine inmeden açtıkları vadide akarlar ve düzlük içerisinde muhtelif kollar halinde devam ederler. Son yıllarda her iki akarsuyun Mormuş düzlüğündeki vadileri DSİ tarafından kanalizasyon edilmekte ve ovanın taşkından korunması için gerekli çalışmalar yapılmaktadır. Bu arada doğuda bulunan Mormuş bataklığı kurutulmuş ve çayır haline getirilmiştir. Görünüşte ekime ve dikime son derece elverişli görünen bataklık ve düzlüğün yapılacak sulama kanalları ile daha da faydalı olacağı muhakkaktır. Ancak bugünkü hali ile ova muayyen mevsimde subaskını ile ekime elverişlilik göstermediği gibi yaz kuraklığı da aynı şartı daha da gayrimusait bir hale getirmektedir. Bugünkü çalışmaların müsbet sonuç sağlayacağı bir kaç yıl sonra, ovanın toprak üstü zenginliği değerlendirilecek nüfusun beslenme şartları da düzelecektir.

Güneyden Pulur dağları ile paleozoik, metarmorfik, kuzeyden lias-malm ve jura kretase temeller arasında yer alan Mormuş düzlüğünün kuzey çevresi karasal pliosen depoları ve daha ortada ise geniş alanlar halinde pleistosenin eski aluviyonları, holosen'in yeni aluviyonları, en ortada da kuarternerrin karasal

toplulukları, doğu batı yönünde uzanan tektonik oluğun zeminini teşkil etmektedir. Filhakika Kelkit ilçe merkezinin 20 km. batısından başlayarak doğuya doğru gelişen Mormuş ovasından Aydın tepe düzlüğüne kadar uzanan ve ovanın ortasından geçen büyük seklinal, yukarda katlarını belirttiğimiz jeolojik zamanlarda akarsu taşıması ile dolmuş, Pontit ve Anatolit'ler arasında ara tabakalarını meydana getirmiştir. ovanın kuzeyinde ve ovaya paralel olarak Pontit, güneyinde ve aynı özellikteki Anatolit'ler ise havzanın bariz antiklinaline tekabül etmektedir. Aynı senklinalin doğusunda yer alan Aydıntepe ovasında ise yine aynı yönde uzanan bir kısım tesbit edilmiş faylar yer almaktadır. Aynı fayların Kelkit-Şiran arasında da devam etmesi çok muhtemeldir(Şekil 2).

Mormuş düzlüğünden batıya doğru uzandıkça ovanın daraldığı, kenar dağlarının Köse bucak merkezinden sona birbirine yaklaştığı dikkati çekmektedir. Genellikle Mormuş düzünün kenarından kaynağını alan Kelkit, batıya doğru eğim boyunca devam ederse de Öbektaş köyünden itibaren geniş düzlük, dar bir vadi olduğundan ibaret kalır, fakat kenar yükseltiler Gümüşhane-Erzincan stabilize kara yoluna rahatlıkla geçit verir. Buradan itibaren oluk, bir müddet sonra batıya doğru bir taraftan tekrar açıldığı gibi aynı zamanda da ova yüksekliği tedricen alçalır ve Kelkit ovası adı verilen bu düzlükte 1500 metrenin altına iner. Kuzeyden ve bilhassa güneyden büyük ve suyu bol çaylarla beslenen Kelkit dar oluktan ovaya çıktıktan sonra büyük bir akarsu görünüşü kazanır ve geniş ovaya yayılarak akar. Gümüşhane-Erzincan yolu da Köse bucak merkezinden sonra Kelkit ırmağına paralel uzanarak onu takip eder ve bir taş köprüyü geçtikten sonra Kelkit ilçe merkezine ulaşır. Ekime ve dikime elverişli özellikte görünen ve 1400 metre yükseklikte bulunan Kelkit ovasında daha ziyade hububat ekimi ile son yıllarda gelişen kavakçılık yapılır. Erzincan Şeker Fabrikasına yakın ve Erzincanı stabilize bir yolla ulaştırmış olmak gibi önemli faktörler, Kelkitte şeker pancar üretimini de oldukça önemli bir hale getirmiş bulunmaktadır.

Doğudaki Mormuş düzlüğünün devamını teşkil eden Kelkit ovası, aynı düzlüğün batı uzantısından başka bir şey olmadığı gibi, aynı yönde uzanan derin bir senklinalin dış etmenlerle dolmasından ortaya çıkmıştır. Kuzeyden lias ve eosen flišinin, güneyden mesozoikin ofiolitli serisinin üzerinde teşekkül etmiş bulunan pleistosen ve kuarternerin yeni aluviyal serisinden ibaret olan Kelkit ovası hali hazırda Türkiyenin II. derecede sismik alanlarından birisini teşkil etmektedir. 1939 Erzincan zelzelesinde Kelkit ovası büyük hasar görmüş ve bu zelzeleden sonraki yıllarda Kelkit senklinalinin muhtelif merkezlerindeki depremler de burada geniş ölçüde hissedilmiştir. Doğuda olduğundan daha belirgin daralan Kelkit ovası Başpınar Köpü civarından itibaren sadece geniş bir vadi olduğundan ibaret kalarak, bu özellik Susuz köy civarına kadar devam eder. Buradan itibaren 1500 metrenin altında etraftan vadi tabanına doğru alçalarak uzanan ekime ve dikime elverişli bir geniş akarsu ovası daha ortaya çıkar ki. bu ova da doğudaki ovaların bir halkasını teşkil eder. Sırası gelmişken şu şok-

tayı da belirtmek zorundayız ki, Kelkit-Şiran yolu Kelkit ilçe merkezinden sonra 10 km. kadar yani Başpınar köyünü geçtikten sonra artık Kelkit'i takip etmeyip, nehirle arasında, 1900 m. yüksekliğindeki Çilhoroz tepesini bırakarak kuzey batı yönünü alır. Çilhoroz tepesini geçtikten sonra yol, bu defa Şiran ilçe merkezinden geçen Şiran çayının doğu kolu boyunca uzanır ve Şiran'a 5 km. uzaktaki Karaşeyh köyünden itibaren Şiran ovasına iner.

Şiran ovası, kendi adıyla isimlendirilen Şiran çayının kuzey doğu-güney batı yönünde açtığı geniş bir vadi düzlüğünden ibarettir. Kelkit çayı ile arasında bulunan Çilhoroz tepesi, güney batıya doğru Şiran ve Kelkit çaylarının kavşak yerine doğru alçalıyor, kütleliliğini kaybediyor ve nihayet her iki çayın birleştiği Güreş köyü yakınlarında tamamen yok oluyor. Böylece başlangıçta Kelkit ve Şiran çayı düzlükleri halinde bulunan ovalar, artık tek geniş bir vadi oluşu halinde uzanarak araştırma konumuzu teşkil eden havzanın dışına çıkar.

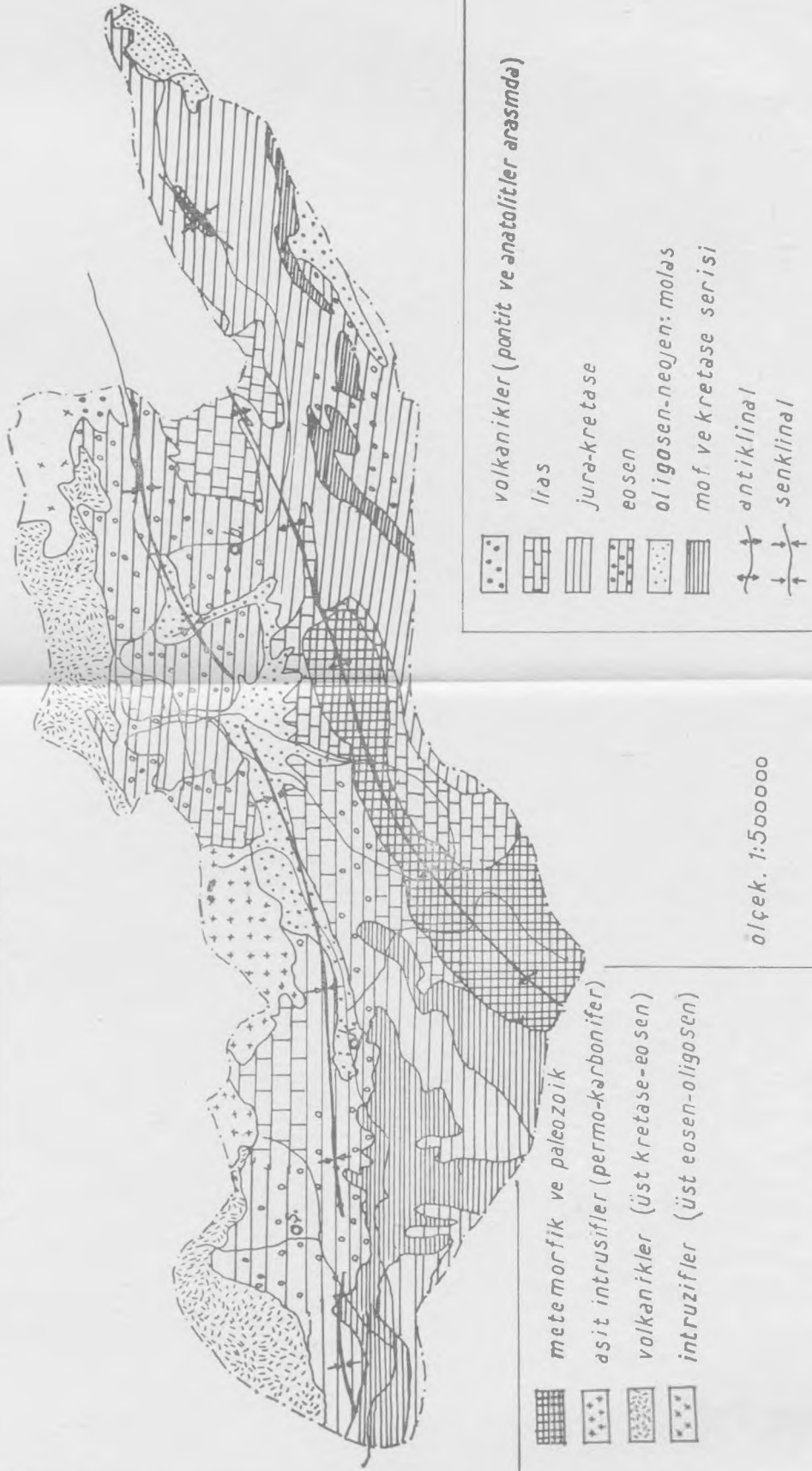
Başpınar köyünden itibaren kuzeyde Şiran düzlüğü ve güneyinde yer yer daralan ve genişliyen Kelkit vadisi ayrı jeolojik elemanlardan teşekkül etmiştir. Adı geçen köyden itibaren önce daralan sonra genişleyen Kelkit vadisi ekseriyeti kretase olmak üzere mesozoik'in ofiolitli serisinden tereküp etmektedir. Kelkit çayının araştırma havzasını terkettiği sahada da çay granit, granadioritli bir seriyi kesmektedir. Kelkit vadisinin kuzeyinde yer alan Şiran ovası ise daha monoton bir jeolojik oluşuma sahne olmaktadır. Filhakika bu ova eosen fliş serisinin satha çıkmasından meydana gelmiştir. Hatta her iki ovayı birbirinden ayıran Çilhoroz tepesi de çekirdeğini teşkil eden neojen volkanik fasiesin çevresinde eosen fliş serisinin sert kayalıklarından meydana gelmiştir. Fakat Çoruh-Kelkit büyük senklinalinin havzamız içindeki en batı uzantısı, Başpınar köyünden itibaren güneydeki Kelkit çayını terkeden ve kuzeydeki Şiran ovası yönünde devam eden çukur alandır.

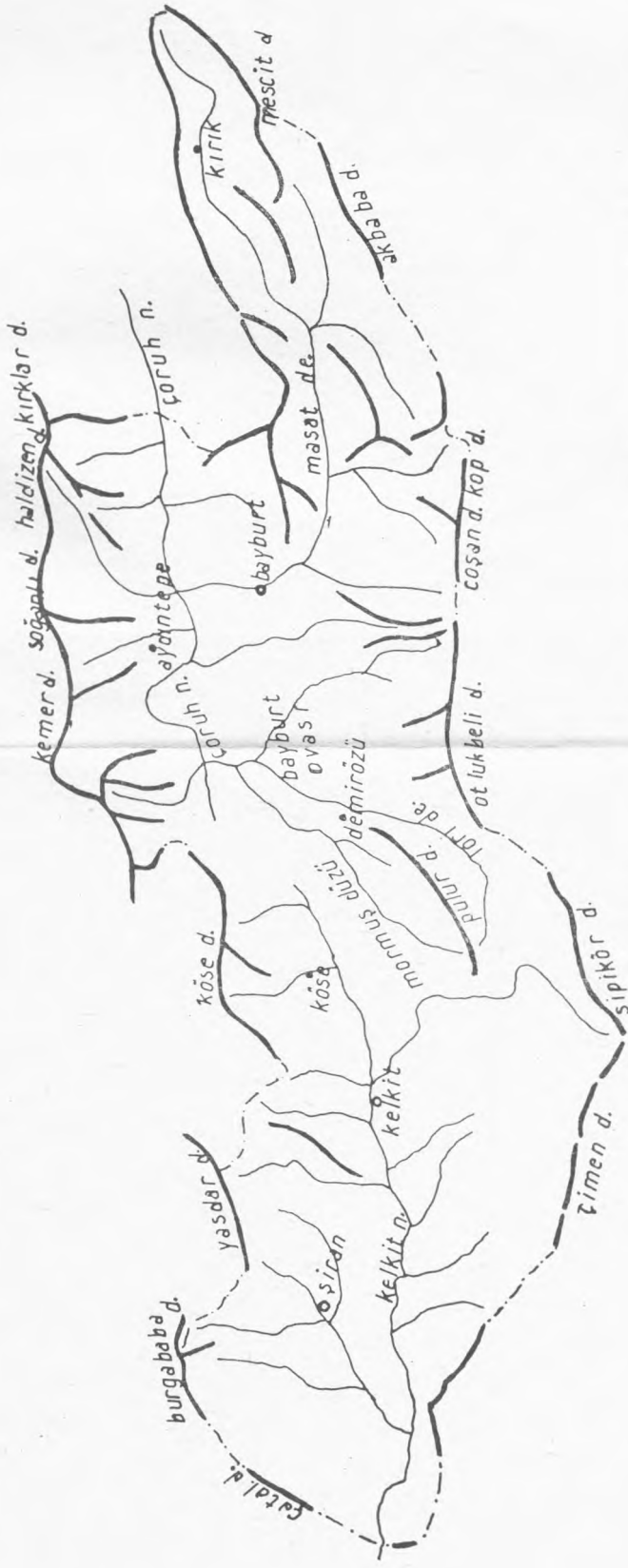
Fakat genellikle, dalgalı arazi düz alanlarla dağlık sahalar arasında, azçok ekime elverişli sahalar görünümündedir. Bu itibarla dalgalı arazinin yarısını da kültür arazisi içinde mütalaa etmek, üzerinde yerleşmenin vukubulduğunu kabul etmek hatalı olmaz. Buna rağmen havzada düzlük alanaların bütün arazinin %30-40 ını geçmediği de bir vak'adır (Şekil 3).

Netice olarak denilebilir ki Yukarı Çoruh-Kelkit havzası, kuzey ve güneyden yüksek Anatolit ve Pontitlerle çevrilmiş, havzanın ortasında hafif yükseklikler Çoruh ve Kelkit ırmaklarının su bölümü çizgisini teşkil etmekte ve bu yüksekliğin doğu ve batısında tedricen alçalan yer yer geniş ve dar oluklar halinde doğu ve batı yönünde gelişen ve Pontit ve Anatolit ile arasında daha ziyade volkanik fasiesin erozyonu ile dolmuş doğu-batı yönünde uzanan ara tabakaların yer aldığı büyük bir senklinalden ibaret bir havzadır.

Köy Envanter Etüdlere göre Gümüşhane ve yaptığımız anket denemeleri sonucuna göre havzada topografik durumun özeti aşağıdadır (Şekil 4):

HAVZANIN TEKTONİĞİ

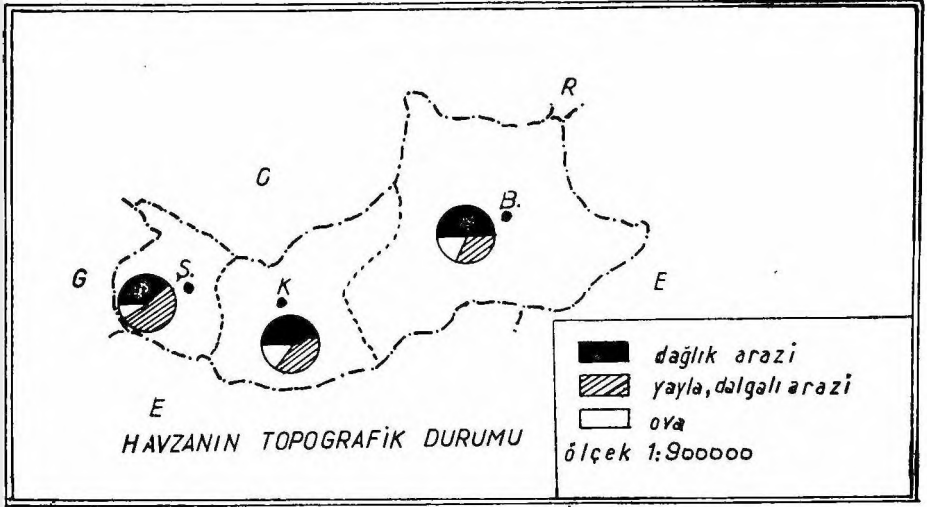

YUKARI ÇORUH VE YUKARI KELKİT HAVZASININ
ORO-HİDROGRAFİK HARİTASI

ölçek. 1:500000

ŞEKİL. 4

	Yüzölçümü Dağlık alanlar			Yaylalar		Ovalar		Dalgalı arazi	
	km2	km2	%	km2	%	km2	%	km2	%
Bayburt	3644	1670	45.8	36.5	1	734.5	20.1	1203	33.1
Kelkit	1910	860.3	45	—	—	241.30	12.6	808.4	42.4
Şiran	882	366.8	41.6	3.1	0.4	68.5	7.7	443.6	50.3
Toplam	6436	2897.1	44.1	39.6	0.7	1044.3	13.4	2455.	41.9

Bu tablo havzada dağlık alanların % 44.1 ve dalgalı arazinin de % 41.9 gibi oldukça geniş araziler işgal ettiğini, düzlüklerin ise ancak % 14.1 dar alanlarda bulunduğunu göstermektedir.

B- İklim Özellikleri

1- Genel görünüş :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının Karadenize yakınlığı bu havzanın deniz etkisi altında bulunmasını gerektiriyorsa da, gerçekte, havzanın kuzeyinde yer alan ve deniz etkisini bir pravan gibi tutan yüksek dağ sırası, denizsel etkinin havzaya girmesine engel olmaktadır. Ayrıca havzanın kuzeyinde yer alan Harşit çayı her ne kadar deniz etkisini iç kısımlara kadar ileten bir iklim koridoru meydana getirirse de, bu etki Harşit çayı üzerinde Kürtün ve hatta Torun'a kadar intikal ettiği gibi, daha iç kısımdaki Gümüşhane de az çok hissedilir. Fakat bu etki, havzayı kuzeyden ayıran ve 2000 metrenin üzerinde

bir dağ sistemi meydana getiren Vavuk dağına kadar uzanmaktadır. Vavuk dağ sistemi doğu Karadeniz bölümünde sadece su bölümü çizgisi olmakla kalmaz, aynı zamanda iki ayrı iklim ve sosyal bünyeleri de birbirinden ayırır.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzanın güneyinde yeralan Karasu dağları da doğu Anadolu bölgesinin sert kara ikliminin etkisini geçirmeyecek derecede kütleli ve yüksektir. Bu bakımdan sert kara iklimi havzaya kolayca sokulmaktadır. Ancak güneydeki yüksek dağ sistemi üzerinde toplanan soğuk havanın havzaya etkisi kuzeyden gelen deniz etkisine nazaran daha fazla kendini hissettirir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası genellikle doğuya Çoruh, batıya ise Kelkit ırmağı ile bağlıdır. O halde doğudan ve batıdan gelecek etkinin havzaya yapacağı tesirin daha belirli olacağı düşünülebilir. Gerçekten, gerek doğuya doğru gittikçe alçalan Çoruh vadisi, gerekse batıya doğru yer yer genişleyen veya daralan Kelkit vadi çukurluğunda Coğrafi konumu ve yükseklikler bakımından deniz etkisinden uzak olduğu için, daha ziyade karasal iklime yakın bir tipin hüküm sürmekte olduğunu müşahade etmekteyiz. Filhakika yukarı Çoruh ve Kelkit yüksek havzası iklim bakımından doğudan ve batıdan gelecek ılık bir tesirden ziyade, doğuya ve batıya yaptığı sert etki ile kendini gösterir.

Bu sebepten havzadan itibaren doğuda orta ve aşağı Çoruhla, batıda Yeşil ırmak ovalarında görülen deniz iklimi ile kara iklimini arasında yer alan geçiş tipi artık Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında daha az hissedilmekte, burada daha ziyade kara ikliminin özelliklerine raslanmaktadır. Ancak havzada hüküm sürmekte olan kara iklimi, Doğu Anadolu bölgesindeki değerlerden az çok farklıdır. Filhakika havzada ılık bahar daha erken hissedilmekte, sonbahar daha uzun devam etmektedir. Netice itibarıyla denilebilir ki, yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında Çoruh ve Kelkit vadilerinin orta ve aşağı kısımlarında hüküm sürmekte olan geçiş iklimi yerini daha ziyade karasal iklime yakın bir intikal tipine terkeder.

2- Meteoroloji İstasyonları

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında iklim özelliklerini ortaya koyan meteoroloji istasyonları, yakın zamanlarda tesis edilmiş basit gözlem aletleriyle donatılmış, teşkilatsız birer istasyondurlar.

Havzadaki gözlem istasyonları ve özellikleri aşağıdadır:

İstasyon adı	Yükseklği	Kuruluşu	Yaptığı gözlem çeşitleri
Bayburt	1550 m.	1937	yağış (32 yıllık), sıcaklık basınç ve rüzgârlar. (8 yıllık)
Kelkit	1490	1948	Yağış, sıcaklık (4 yıllık)
Şiran	1400	1956	Yağış.

Yukardaki tablodan da anlaşılacağı gibi, havzada kurulmuş meteoroloji gözlem istasyonları devamlı ve iklim faktörlerini tesbit etmekten yoksundur. Bayburt gözlem istasyonunu rakamları ise uzun yılları kapsamına rağmen düzensizdir. Bu nedenle havza iklimi analizlerinde daha ziyade kıyı şeridi ile Doğu Anadolu bölgesi rakamlarını esas kabul ederek, mukayeseli bir bilgi vermeğe çalışacağız.

3- Sıcaklık :

Bu konuda Bayburt'un gösterdiği sıcaklık derecelerini havza için esas kabul edeceğiz. Bu gözlemjere göre havza da yıllık ortalama sıcaklık 9°,3 C dir. Ortalama sıcaklığın en düşük değer gösterdiği ay ise -6°.5C ile ocaktır. En yüksek ortalama sıcaklığın gösterdiği ayda 18°,9C ile temmuzdur. temmuzu 18°.4C ile ağustos takip eder. Bu sıcaklık derecelerini kuzeyden Rize, doğu Anadolu bölgesinde de Erzurum'un ihtiva ettiği gözlemlerle karşılaştırsak şu sonuçlara ulaşırız.

	Ortalama Sıcaklık	En düşük sıcaklık ortalaması	En yüksek sıcaklık ortalaması
Rize	14.2	+ 6.8	22.6
Erzurum	5.9	- 8.6	19.6
Bayburt	9.3	- 6.5	18.9

Bu tablo bilhassa en düşük ortalama sıcaklık itibariyle Erzurum'la Bayburt'un birbirine son derece uyduğunu göstermektedir. En yüksek sıcaklık ortalamalar arasında farkın bariz olmaması yanında en düşük ortalama sıcaklık arasında görülen bu türlü bir benzerlik, Bayburt'ta yaz mevsiminin normal bir sıcaklık, kış mevsiminde ise düşük, donlu soğuk bir kış mevsiminin cereyan ettiğini göstermektedir. Bu özellik ise Bayburt'u kara iklimini içine sokmaktadır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında don hadisesi de kendini göstermektedir. Fakat havzanın hemen bütünün de görülen don, ilçeler arasında az çok değişiklik arz etmektedir.

İlçe	İlkbahar son donları	Sonbahar ilk donları
Bayburt	1 Mart 25 Mayıs	1 Eylül 1 Aralık
Kelkit	15 Mart 10 Mayıs	15 Eylül 30 Kasım
Şiran	Şubat Sonu 1 Mayıs	29 Eylül 15 Aralık

Bu tablo don hadisesinin, havza içinde Bayburt'tan Kelkit'e doğru geciktiğini, Kelkitten Şiran'a doğru daha erken geldiğini (İlkbahar son donları), donun başlama mevsiminde ise aynı yönde gecikme ile başladığını göstermektedir.

Bunun nedenlerinin başında, yükseklik ve kara ikliminin etkisi gelir. Ayrıca diğer ilçeler hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadığımızdan kati bir rakam vermemekle beraber, Bayburt'ta donlu gün adedi yılda 140 gündür. Bu miktar ancak sonuçlara göre Kelkit'e doğru gidildikçe azalma göstermesine karşılık, Kelkit'ten Şiran'a doğru biraz yükselme göstermektedir. Netice olarak denilebilir ki, Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası sıcaklık şartları bakımından Karadeniz kıyı şeridinde hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu'da cereyan eden sert kara iklimi arasında bir geçiş tipini canlandırırsa da, bu geçiş tipi daha ziyade kara iklimine yaklaşıp.

4- Yağış :

Bayburt'ta yağış tesbit süresi 32 yıllıktır. Bu yılların gösterdiği ortalama yağış miktarı 438.5 mm. dir . Bu miktar Trabzonda 838.7 mm. Erzurumda ise 470 mm. kadardır. Kıydan itibaren iç kısımlara doğru gidildikçe kısa mesafeler içerisinde görülen değişiklik, kara ikliminin hakim olduğu doğu Anadolu bölgesinde bir yağış azlığının mevcut bulunduğu ve geçiş tipi gösteren havzada ise bu yağışın daha da azaldığını göstermektedir. Bu azalmada en büyük etkinin havza orografik şartları olduğunu da unutmamak gerekir. Gerçekten yukarı Çoruh ve Kelkit havzası gerek güneyden ve bilhassa kuzeyden yüksek sıradağlarla çevrildiği için bu sıradağların gölgesinde yer almıştır. Filhakika bu havzada yağışlar daha ziyade siklonik yağış karakterini taşır ve bu sebepten her iki komşu bölgeye nazaran azdır.

	<u>Maksimum yağış (mm.)</u>	<u>Minimum yağış (mm.)</u>
Trabzon	188.2 (Ekim)	12.1 (Temmuz)
Bayburt	68.2 (Mayıs)	15.4 (Ağustos)
Erzurum	158.4 (Mayıs)	20.1 (Ağustos)

Bu tablo da denizden uzak, kara ikliminin hüküm sürdüğü yerlerde maksimum yağışın mayıs'a, minimum yağışın da ağustos'a kaydığını göstermektedir. Bu bakımdan Bayburt ile Erzurum'un arasında hayret edilecek kadar bir benzerliğin mevcut bulunduğu görülür.

Ortalama yıllık yağışın üç bölge merkezindeki istasyonların mevsimlere dağılışı da şöyledir:

	<u>İlkbahar</u>	<u>Yaz</u>	<u>Sonbahar</u>	<u>Kış</u>
Trabzon	255.4	106.0	372.2	285.6
Bayburt	168.5	87.4	98.2	84.4
Erzurum	209.5	76.6	155.9	40.7

Bu tablo da üç gözlem merkezinde mevsimlere isabet eden ortalama yağış miktarını ortaya koymaktadır. Buna göre, Erzurum'da görülen kış mevsimindeki

yağış azlığına Bayburt'ta rastlanmaz, fakat yaz mevsimi yağışları büyük bir benzerlik gösterir. Tablodan da anlaşılacağı gibi, her mevsimi az çok yağışlı Bayburt Erzurum'la Trabzon arasında bu bakımdan bir geçiş tipini canlandırır.

Bu tablo, aynı zamanda en fazla yağış alan İlkbaharla en az yağış alan kış mevsimi arasındaki yağış farkını da gösterir; Ve Trabzon'da maksimum yağış kış mevsimine rastladığı halde Bayburt ve Erzurum'da ise ilkbahar en çok yağış alan mevsimdir. Her iki gözlem merkezi arasında bu bakımdan da bir benzerlik dikkati çekmektedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yağışlar kış mevsiminde Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi kar şeklindedir. Ancak uzun süre içinde toprak üzerinde kalan karın kalınlığı azdır. 8 yıllık ortalamaya göre kar kalınlığı Bayburt'ta 48 cm. dir.

Netice itibariyle denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yağışların gösterdiği rejim ve miktar, havzanın Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakteri göstermekle beraber, havzada daha ziyade doğu Anadolu'nun sert kara iklimi etki yapar.

5- Basınç ve rüzgârlar :

İki yıllık ortalamaya göre Bayburt gözlem istasyonunun ortalama yıllık basıncı 840.4 mb.dir. Genellikle havza basınç şartları itibariyle denizin etkisi altındadır. Bu sebeple Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında hakim rüzgâr yönü güneydir. Bayburt'ta bu ortalama basıncın aylar içinde gösterdiği değişiklik kış mevsiminde maksimum ve yaz mevsiminde minimum değer gösterir, fakat maksimumla minimum arasındaki basınç farkı azdır. Bununla beraber, havza bütün yıl etraftan daimi bir rüzgâr celbeden bir alçak basınç merkezi durumundadır.

Yukardada belirttiğimiz gibi, havzada hakim rüzgâr yönü güneydir. Güney den esen bu rüzgâra mahallen kaba yel adı verilir ve kış ve bilhassa ilkbahar da föhn karakterini kazanarak yüksek güney dağ silsilelerinden Bayburt ovasına inerken ısınır ve ilkbaharın havzaya daha erken gelmesini sağlar.

Netice itibarile denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası bütün yıl boyunca siklon merkezi özelliğini gösterir ve bilhassa güney yönünden rüzgâr celbeder.

C. Akarsu Şebekesi :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası isminden de anlaşılacağı gibi, Çoruh ve Kelkit nehirlerinin yukarı kollarından ibaret bir akarsu şebekesinin içindedir. Kaynaklarını hemen hemen aynı dağlardan alan bu iki akarsu eğim boyunca birisi doğuya, diğeri batıya akmaktadır. Bunlardan Çoruh menbaini İkinci

tepelelerinin kuzey batı yamaçlarından alarak, Mormuş bataklığına girer; bu akarsu daha çok güney taraftan, yani Otlukbeli ve Pulur dağlarından kaynağını alır ve Kuzeye doğru akarak Mormuş bataklığında birleşerek kanalize olur ve böylece Çoruh nehri doğar. Buradan denize giden Çoruh önce Kırkpınar çayı adını alır ve batıdan pamuktaş deresini de aldıktan sonra daha da gelişir ve Aydıntepe ovasına girerken Çoruh nehri olarak isimlendirilir. Bundan sonra Değirmencik köyü yakınlarında Doğudan kaynağını Dap ve Bozan dağlarından alan önce Cermeli çayın, ortada Kürt deresi ve sonrada Masat deresi adıyla batıya akan ve Maden bucak merkezinden geçtikten sonra güneyden gelen Kop deresi ile de genişleyen Çoruh nehri bir dirsek çevirerek Bayburt'tan geçer ve İspir yönüne çevrildiği yerden de batı kolunu alarak açmış olduğu vadi'ye yayılarak geniş ve büyük bir akarsu hüviyetini kazanır.

Kelkit ise Mormuş düzünün kuzey ve güney kenarında yer alan Köse ve İkinci tepelerinden doğar. Daha ziyade güneyden yani Çimen dağlarından bol sulu kaynak olarak gelişir. Dayısı deresi ile Balahu deresini aldıktan sonra Kelkit geniş vadi tabanında yayılır ve büyük bir akarsu karakterini kazanır. Kelkit'ten sonra dar boğazlardan geçerken eğimi de arttığı için kelkit çayı daha suyu bol ve akımı daha hız kazanır. Bilhassa Çoruh gibi Kelkit'te ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile geniş yatağını tamamen kablara. Güreş köyü yakınlarında Şiran ilçesine gelen aynı isimli çayı da alarak büyür.

Yukarıda özelliklerini ortaya koymaya çalıştığımız yukarı Çoruh ve Kelkit'e intikal eden dere ve çayların sayısı çok fazladır. Bilhassa ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile ortaya çıkan bu derelerin yıllık ortalama akım miktarları hakkında bilgilere sahip değiliz. Ancak en önemli akarsular üzerinde akan gözlem istasyonları kurulmuş, fakat bugüne kadar bu akarsular hakkında gerçek bilgiler elde edilememiştir. Devlet Su İşleri ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi tarafından yapılmış su akım rasatları bu akarsuların özelliklerini az çok ortaya çıkarmaktadır. Elektrik İşleri Etüt İdaresinin Bayburt ilçe merkezindeki Belediye parkında bir rasat istasyonu mevcuttur. Devlet Su İşlerinin su rasat istasyonları da Kelkit ilçe köprüsündedir. Fakat her iki istasyondan alınan neticeler ya süresiz veya düzensiz olduğundan önemli bir değer taşımamaktadır.

Bayburt ilçe merkezindeki Belediye parkında Çoruh kıyısındaki su akım rasat istasyonu 1540 m. yüksekte olup bu istasyona kadar Çoruh nehrinin yağış alanı 1731.6 km² dir. Bu istasyonda tesbit edilen 15 yıllık (1952-1967) su akım ortalama rasatları şöyledir :

Aylar	Toplam akım (mil.m3/sn)	Azami akım(mil m2/sn)	Asgari akım(m ² /sn)
I	18.71	52.00	5.53
II	40.91	44.00	4.74
III	20.93	10.96	6.52
IV	73.87	57.40	10.96
V	126.58	62.10	37.88
VI	90.52	59.20	22.04
VII	49.90	24.12	15.47
VIII	38.71	15.47	13.42
IX	33.11	16.70	11.96
X	20.29	8.50	7.51
XI	19.45	9.73	6.52
XII	17.04	7.18	5.53
Toplam su yılı	550.02	62.10	4.74

Bu tabloya göre Çoruh nehri kış mevsiminde az miktarda su taşır. Bu mevsimdeki toplam su akımı 76.66 mil.m2/dir. Bu miktar yıllık su akımın % 14.4 oranı kadardır. Filhakika bu mevsimde Çoruh nehrinin yukarı mecrası ile kolları karlı ve dondur ve yağış kar şeklindedir.

İlkbaharda Çoruh, 221.38 m3/su taşır ki , bu miktar yıllık toplam akımın % 40.9 oranındadır. Havzada nisan ayı başından itibaren karların erimesi, akarsuları taşırır ve bu mevsimde, kış mevsimindeki toplam suyun iki katından fazla su taşır.

Yaz mevsiminde Çoruh nehri, Kış mevsimine nazaran daha fazla su taşımaktadır. Bu mevsimde toplam su akımı 179.10 mil.m3 tür. Bu yıllık akımın % 32.9 una tekabül eder. İlkbahardan sonra su akımının azalması karların yükseklere çekilmesi ve yaz kuraklığı ile kabili izahtır. Bu mevsimin başında fazla olan su akımı,temmuz ve ağustosta daha da azalmıştır. Sonbaharda toplam su akım miktarı, düşük bir değer gösterir. Bu mevsimde toplam su akım miktarı 62.85 mil.m3 dür. Bu miktar ise yıllık toplam su miktarının % 111.8 i kadardır.

Şu halde Çoruh nehrinin yukarı bölümü yaz kuraklığı bulunan iklimlerin rejimini gösterir.

Kelkit çayının araştırma konumuzu teşkil eden bölümü için gerekli gözlemlerden mahrumuz. Bu sebeple Çayın üzerindeki Çiçek Bükücü gözlem istasyonundan çaya ait aldığımız bilgi ile yetineceğiz. Çiçek Bükücü Kelkit ilçe Merkezi ile Şiran yolunun 12 km.sinden sola ayrılan Tireğiz deresi boyundaki ham yolun 2.5 km. uzağında bulunmaktadır. takribi yüksekliği 1440 m. olan gözlem istasyonundaki derenin yağış alanı 1714 km2 dir. Bu gözlem istasyonunda azami yüksek-

lik 90 cm., asgari yükseklik ise 52 cm. dir. Yüksekliğin azamî olduğu ay haziran, çekilmenin azamî olduğu ayda eylülüdür.

Genellikle iklim şartları bakımından yukarı Çoruh nehrinin özelliklerini gösteren Keklit çayı da ilkbaharda karların erimesi sonucunda kabarıp, yazın ve bilhassa yaz sonu kuruyacak kadar küçük yatağına çekilir, kış mevsiminde de karyığı sebebiyle az su taşır. Şu halde Kelkit çayı da karasal iklim özelliği gösteren bir bölgenin sularını boşaltır.

D- Doğal Bitki Örtüsü

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğal bitki örtüsü muhtelif faktörlerin etkisi altında kalarak orta ve bilhassa Aşağı Çoruh havzası ile Kelkit çayının orta ve aşağı bölümlerindeki bitki örtüsünden oldukça büyük değişiklikler göstermektedir. Filhakika araştırma alanımızı teşkil eden havzadan itibaren gerek doğu ve gerekse batıya yani Çoruh ve Kelkit çayının orta ve aşağı mecralarına doğru gidildikçe, bir taraftan yükseklikle yüzey şekilleri farklılık gösterdiği gibi, diğer yönde ayrı sahalarda iklim geçekten Karadeniz şeridi ile Doğu Anadolu bölgesi arasında tipik bir geçiş karakteri kazanır. Bu sebepten bu sahalarda bitki örtüsünde görülen hakiki geçiş karakteri Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında artık görülmez olur. Bu havzada bu türlü coğrafi faktörler yani incelememizin iklim bölümünde ele aldığımız yağış ve sıcaklık, daha ziyade Doğu Anadolu özelliklerini andıran şartlar gösterdiği gibi, havzayı kuzeyden ayıran yüksek sıra dağlar bu sahaya bitki örtüsü bakımından daha ziyade Doğu Anadolu bölgesine yaklaştırmış olur.

Bunun sonucu olarak yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında iki türlü bitki örtüsüne rastlanabilir.

- 1- Havzanın kuzey ve güney sıradağlarında kurakçıl kuru ve çalılıklar
- 2- Ağaçlı stepler.

1- Daha ziyade yukarı Kelkit havzasının kuzeyindeki Köse dağlarının güney yamacı ile Çimen dağlarının kuzey yamacında görülen orman topluluğu, bilhassa Köse dağlarından başlayarak batıya ve kuzeyde Gümüşhane dağlarına kadar devam eder. Buralarda görülen orman örtüsü seyrek, yamacın muayyen yerlerinde koruluklar halinde uzanır. Kıyı dağlarının kuzey aklanındaki yayvan yapraklılar, güney yamaçta yerlerini daha ziyade çamgillerden sarıçam ve daha dayanıklı karaçam'a terkeder. Bu koruluklar kenarlara doğru daha da bodurlaşır seyrekleşir, buralarda meşe türleri ve ardıçların oranı artar. Filhakika bu kuru ve çalı topluluğunun çoğu, pekyakın bir geçmişte ortadan kalkan aslı ormanların yerini almıştır. Bunu teyit eden en önemli gözlem, yerleşme merkezlerine yakın yamaçlar tamamen ağaç ve bu türlü çalı topluluklarından yoksun olduğu halde, daha uzaklarda koruluklar kendini büyük zorluklarla muhafaza etmeğe çalışmaktadır.

Düşük irtifalarda insan etkisi ile yükseklerde ise optimum iklim şartlarını bulamamaktan dolayı, bodurlaşan ve nihayet tamamen yok olan kuru ve çalimsı topluluklar, 2000 metrenin üzerinde yerlerini alpin bitki türlerine terkeder. Çünkü bu yükseklikten itibaren mevcut sıcaklık derecesi, ağaç yetişmesine kâfi gelmeyeceği gibi, burada yaz mevsimi de kısadır. Ancak şiddetli güneşleme ve bol ışıklı olan bu yamaçlarda, yılın yarısından daha fazlası karla kaplı olduğu zamanın dışında, zeminden az yükselen otsu tabiatlı kümeleşmeye müsait bitki topluluklarına rastlanır. Ayrıca bu sahalarda nemcil dağ çayırları da dikkati çeker. Bu türü parlak çiçekli bitkiler tanıtmaktadır. Bunlar daha yüksekliklerde ise şiddetli soğuklara karşı dayanıklı bitkilerden meydana gelen aralıklı dikenli kümelerdir.

Netice olarak denilebilir ki, havzanın kuzey ve güney sıradağlarının havzaya bakan yamaçları genellikle bitki örtüsü bakımından son derece fakir bir özellik arzeder. Ancak bu yamaçlarda yer yer küme şeklinde ve daha ziyade çamgillerden müteşekkil ağaç topluluklarına rastlanır. Bu küme ağaçlardan odun veya kereste istihali bakımından herhangi bir faydalanma bahis konusu olmadığı gibi son yıllarda bunların kaphaladığı sahada gititıkçe azalmaktadır. Devlet orman idaresi bu korulukların bakımı ve devamı için tedbir almaktadır..

2- Ağaçlı Stepler.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının yukarıda işaret ettiğimiz alanları dışındaki sahalarda dikkati çeken bitki örtüsü, gerçekten Doğu Anadolu bölgesinde de büyük yereyer kaplayan steplerdir. Buralarda eskiden mevcut bulunan ormanların tahrip edilmesi sonucunda, şimdi tamamen otsu formasyon hakim duruma girmiştir. İnsan tahribatından korunmuş ve alt hududu 1700-1800 metre civarındaki komların altında tabii bozkır bitkiler alanı yer alır. Buraların tanıtıcı bitkileri geven ve kardikenidir. Ayrıca bunların yanında üzerlik (Peganim heşmala) ve Sığır kuyruğu (Verbasının), Mormuş düzlüğünde e daha çok tuzcul bitkilerden yavşan otu (Artemisia fragans), kayalık yerlerle,ince toprak örtüsü bulunan yamaçlarda kahkaha bitkisi (Convolvulus) bulunmaktadır. Bu türlü bitkiler parlak çiçekli ve ilkbaharda bozkırları süsleyen kısa ömürlü bitkilerdir. Bunlar yetiştirme devresi kısa yani bir kaç hafta olan bitkilerdir ki, son baharda tohum olarak toprağa düşer, ilkbaharda yağmur veya kar suları ile birlikte kısa bir zamanda yeşerir, çiçek açar. Bu bitkilerden bazıları bir, bazıları da çok yıllıktır. Bir yıllık olanlar yağışlı dönemde yetiştirme ve hayatıyetlerini hemen hemen bitirirler. Diğerleri ise az çok kurağa mütehammil olur ki bunların çoğu soğanlı ve yumru kökü bulunan bitkilerdir. Devedikeni gibi olan da köklerini derinlere uzatmış, Sığırkuyruğu gibi olanlar da yaprakları tabahhuratı azaltmak için tüğlenmiştir.

Havzada eğimin azaldığı, düzlüklerin başladığı yerlerde ve bilhassa vadilerin dar ve geniş düzlüklerinde stop bitki örtüsü yerini suni kavaklara terketmiş bulunmaktadır. Yukarı Çoruh vadisinde Maden bucak merkezi ile Bayburt a-

rasında ve bilhassa yukarı Kelkit çayında Kelkit düzlüğünde dikkati çekecek kadar bol bulunan bu türlü kavaklar, Bayburt kavak yetiştirme fidanlığı önderliği ve yardımıyla yetiştirilmiş, şahıs fidanlıklarıdır. Araziyi taşkından koruyacak olan bu kavaklıklar aynı zamanda büyük servettir. Bilhassa Kelkit çayının kenarındaki kavaklıklar, önemini anlayan ekicilerin elinde ve bakımındadır.

Netice itibariyle denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının ince toprak tabakalı yamaçları ile düzlüklerinde ve tahrip görmüş ormanların yerinde Doğu Anadolu bölgesini hatırlatan gerçek bir step bitki örtüsü büyük yereler işgal etmektedir.

III- Beşeri Faaliyetler.

A. Nüfus Özellikleri

a- Nüfus sayısı :

1940 yılından itibaren havzanın gösterdiği nüfus değişiklii aşağıdadır.

İlçe adı	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	70.507	73.908	79.701	75.171	96.237	104.374	110.234
Kelkit	35.106	37.848	40.539	43.037	50.057	53.663	60.140
Şiran	19.799	21.315	23.497	24.998	28.109	29.797	29.016
(Bucak)Kırık	—	—	—	7.893	8.675	9.176	—
Toplam	125.412	133.071	143.737	161.099	183.078	197.010	199.450

b- Nüfus Dağılışı :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus genellikle seyrek bir dağılıma gösterir. Bu seyrek nüfusun içinde kalabalık yerler daha ziyade ekime ve dikime elverişli düzlüklerin kenarında, suyu bol ve su taşkınlardan korunmuş sahalardadır. Esasen havzadan 1000 metrenin altında yükseklik gösteren sahalara çok az veya hiç yoktur. Bu sebeple yukarıda belirttiğimiz kalabalık nüfuslu yerler genellikle 1500 m. yükseklikte yer almaktadır. Bu bakımdan havza, orta ve aşağı Çoruh vadisinde muhtelif yükseklik kademesindeki yaşayan nüfusu hatırlatmaktadır. (1) 1500 metrenin üstündeki yüksekliklerde, düzlük veya az eğimli yamaçlarda yerleşme noktaları mevcut bulunmakla beraber, daha yükseklere çıkıldıkça, bu sahalarda tamamen yerleşme hududunun üst sınırının yukarısında kalır. Filhakika 1/100.000 ölçekli topografya haritasında yaptığımız ölçülere göre, bu havzada da 2500 m. üzerinde sadece bir yerleşme noktası mevcuttur.

(1) Tarkan. T.: Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Basılmamış habilitasyon.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzada yerleşme noktalarının kuruluş özellikleri oldukça değişik bir karakter arzeder.

	Bulunduğu yere göre				
	Ovada	Sırtta	Vadide	Yamaçta	Etekte
Bayburt	23	14	53	36	48
Kelkit	12	23	24	20	19
Şiran	—	18	19	9	26
Toplam	35	55	96	65	93

Bu tablo, yukarda muhtelif bölümlerde ele aldığımız ve belirttiğimiz gibi yerleşme yerlerinin büyük oranı yamaçta ve dağ eteklerinde kurulmuştur. Havzada bu özellikte kurulan köylerin adedi hemen bütün yerleşme merkezlerinin yarısına yakın olmak üzere 158 adettir. Ovada kurulan köyün miktarının azlığını, ırmak sularının taşkını ile, emniyet meselelerinde aramak gerekir. Vadideki köylerin büyük kısmı da ırmak ile dağ arasındaki hafif eğimli yamaçta bulunur.

1965 yılı nüfus sayımına göre havzada muhtarlık başına düşen nüfus miktarı ortalama 489 kişidir bu ortalamanın havzadaki ilçelere göre dağılışı da şöyledir:

	<u>Nüfus miktarı</u>	<u>Köy adedi</u>	<u>Beher köye isabet eden nüfus miktarı</u>
Bayburt	104.374	175	596
Kelkit	53.663	98	547
Şiran	29.797	72	413
Kırık	9.171	26	401
Toplam	197.010	371	489

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtarlık başına düşen ortalama nüfus 489 kabul ettiğimize göre, havzada muhtelif yükseklik kademelerinde yaşayan nüfus miktarı (ortalama) :

<u>Yükseklik kademesi</u>	<u>Nüfus Miktarı</u>	<u>Nüfus Oranı %</u>
1000 - 1500 metre	67657	34.5
1500 - 2000 «	116216	60.0
2000 - 2500 «	12577	5.2
2500 - — «	560	0.3
	197010	100.0

Bu tablo araştırma konumuzu teşkil eden havzada nüfusun büyük çoğunluğunun (%60) 1500-2000 metre yüksekliği arasında yaşadığını göstermektedir. Bu değeri Türkiye'nin aynı yükseltiler arasında yaşayan nüfus oranı ile karşılaştırdığımızda aralarında çok farklı netice tesbit ediyoruz. Tanoğlu'na göre(2) 1500-2000 metreler arasında Türkiyede nüfusun ancak % 8.66 sı yaşar. Aynı değer orta ve Aşağı Çoruh havzasında biraz yükseklik göstererek %22.2 ye çıkar(3)

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfusun bu derece yükseklerde toplanmasının birinci sebebi havzanın bütünü ile memleketimizin yüksek bir köşesinde yer almasıdır. Filhakika havzada belirli yüksekliklerdeki arazinin miktarı ile oranı aşağıda gösterilmiştir:

Yükseklik Kademesi	Kapladığı yüz ölçümü(km2)	arazi oranı(%)
1000 - 1500	13000	18
1500 - 2000	3323	50
2000 - 2500	1895	28.8
2500 - —	218	3.2
Toplam	6736	100

Her iki tabloyu göz önünde bulundurarak muhtelif yükseklik kademelerinde yer alan arazi ile o kademede yaşayan nüfus topluluğunun mukayesesinde :

1- Havzada %18 oranında bir alan işgal eden 1000-1500 metre arasındaki birinci yükseklik kademesinde bütün havza nüfusunun % 34,5,

2- Havzada %50 oranında bu saha işgal eden 1500-2000 metre arasındaki ikinci yükseklik kademesinde bütün havza nüfusunun % 60.

3- %28.8 oranında bir saha işgal eden üçüncü yükseklik kademesinde nüfusun % 5.2 si,

4- %3.2 oranında bir saha işgal eden dördüncü yükseklik kademesinde nüfusun ancak %0.3 kadarının yaşadığı görülür.

Şu halde 1. kademe ile ikinci kademe, saha bakımından %68 oran göstermesine karşılık, bu kademelerde bütün havza nüfusunun %84.5 oranında bir insan topluluğu yaşar.

Yukarıda belirttiğimiz gibi nüfusun havzada daha ziyade 1. ve 11. yükseklik kademelerinde toplanmasının başlıca sebebi, havza, genellikle memleketimizin yüksek bir kısmında yer almasıdır. Havzada ekime ve dikime elverişli görünen 1000-1500 metreler arasında daha ziyade ekili toprakların yer aldığı, bu kademe-deki akarsu ovaları taşkından korunmamış olduğu için havzada yerleşme nok-

(2) Tanoğlu, A.: Türkiyede nüfus dağılışı. Coğr. Enst. D. Sayı 10

(3) Tarkan, T.: Orta ve Aşağı Çoruh havzası. Basılmamış doçentlik tezi

talari daha ziyade bu düzlüklerin kenarındaki eğimi az yamaçlarda bulunmaktadır. Bu sonucun diğer bir sebebi de havzada öteden beri emniyetin, ayaşının kolaylıkla sağlanamaması ve böylece yerleşme yerlerinin düzlüklerin kıyısındaki eğimli arazide kurulmasını sağlamıştır. Bu durum nüfusun daha ziyade II. yükseklik kademesinde toplanmasına sebep olmuştur.

1/200.000 ve 1/100.000 ölçekli topografya haritaları üzerinde yaptığımız ölçülere göre havzada tesbit ettiğimiz yükseklik kademelerinin özellikleri aşağıdadır:

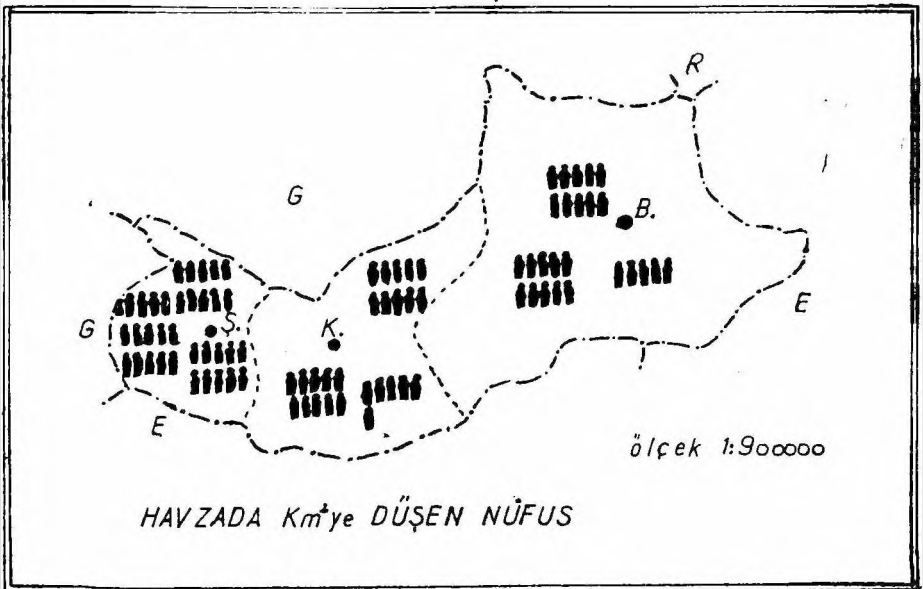
(1965 sayımına göre)

Yükseklik kademeleri	Yüzölçümü		Yoğunluk	Yüzölçümü		Nüfus	
	km ²	Nüfus		orani %	orani %		
I- 1000 - 1500 metre	1300	67.657	49	18	34.5		
II- 1500 - 2000 «	3323	116.216	34	50	60.0		
III- 2000 - 2500 «	1895	12.577	5	28.8	5.2		
IV- 2500 - — «	218	560	2	3.2	0.3		

Bu tablo yukarı Çoruh ve Kelkit havzasındaki genel nüfuslanmayı açık olarak göstermektedir.

Bu havzada nüfuslanmayı daha açık ortaya koymak için havza içindeki ilçelerin nüfus yoğunluğunun tesbit etmek gerekir : (Şekil 5).

ŞEKİL. 5

İlçe adı	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	19	20.6	22.2	23	26	28	32.7
Kelkit	20	21.3	22.4	22	26	27	31.5
Şiran	19.8	21	23	25	28	35	33

1- Genellikle havzada nüfus yoğunluğu, Türkiye genel nüfus yoğunluğunun altında bir değer göstermektedir.

2- Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde nüfus yoğunluğu hemen hemen aynı değer taşır.

3- Üç ilçede de yoğunluk artışı birbirine yakındır ve genellikle azdır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus dağılımında tesirin kuvvetle hissettiren ilk doğal amil röliiftir. Araştırmamızın birinci bölümünde de izah etmeğe çalıştığımız yüzey şekillerinin havzada oldukça yeknasaklık göstermesi, aynı değerdeki nüfus dağılımını gerektirmiştir. Filhakika havzada geniş alanlar kaplayan düzlük sahalar ile yine aynı genişlikte bulunan dağlık alanlar nüfus sıklığı bakımından hemen hemen aynı değer gösterir; az nüfuslu sahaları teşkil ederler. Havzada sık nüfuslu sahalar daha ziyade düzlük alanlarla dağların birleştiği hafif eğimli yerlerdir. Zira havzada oldukça büyük nüfusu toplayan Bayburt, Kelkit ve Şiran gibi ilçe merkezleri de ilerde daha tafsilatlı üzerinde durulacağı gibi, ovaların kıyısında eğimli yükseltilere doğru kurulmuş ve gelişmişlerdir.

Havzada geniş alanları içine alan engebeler, nüfus bakımından büyük seyreklik gösterirler. Buralarda bir taraftan ekime ve dikime elverişli bulunmayan dik yarlar, kayalar, bulunduğu gibi, düşük sıcaklık ve bitkilerin vegetasyon devresi içinde gerekli müddetin kısalığı ekimi zorlaştıran hatta imkânsızlaştıran iklimatik etkiler hüküm sürer. Ayrıca yükseklik, aynı zamanda ulaşım güçlüklerini de arz etmektedir. Bu sebeple yüksekliklerde küçük veya büyük yerleşme merkezleri kurulamadığı gibi, kalabalık nüfusu toplayacak etmenlerden de mahrumdur.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında daha ziyade 1500 metre yüksekliğinde bulunan düzlükler, araştırmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz gibi doğuda Aydıntepe ve Bayburt ovaları, ortada Mormuş düzlüğü ve devamında yer alan Kelkit ovası bulunmaktadır. Bu ovalar doğuda Çoruh ve Kelkit batıda da Kelkit ve kolları tarafından devamlı tehdit altında bulunmaktadır. Filhakika karların erimesi ile yağışların artması aynı günlere isabet eden yıllarda bu ovalar, büyük bölümleri ile adeta birer göl görünüşünü almaktadır. Bu sebeple ovaların su baskınına müsait çukur kısımlarının yerleşmeğe elverişli bir özellik gösterdiğini söylemek hatalıdır. O halde aynı yıllar boyunca sadece ekime müsait görünen bu düzlükler son yıllarda kavakçılık enstitüsünün gayreti ile kavaklandırıl-

mış ve böylece, bir taraftan taşkını önlerken, diğer taraftan da toprak erozyonuna mani olmaktadır. Bu sebeple düzlükler geniş ölçüde yerleşmeye sahne olmamıştır.

Havzanın gösterdiği diğer bir özellik de, yerleşme noktalarının ulaşım yollarından uzaklarda ve yükseklerde kurulmasıdır. Bunun sebebi havzanın öteden beri gösterdiği asayişsizlik olsa gerektir.

Havzada en fazla gelişmiş toprak ürünü hububattır. Yüksek düzlüklerin en bariz ürünü burada başta buğday olmak üzere arpadır. Diğer hububat cinslerine az rastlanır. Bundan başka sonra yıl içinde bilhassa Kelkit ovasında pancar ekimi de gelişmiştir. Bilindiği gibi hububat fazla ihtimam istemez. Ekim ve hasadında emek isteyen bir iştir. Şu halde hububat ekimi, havzada nüfus toplayan bir ekonomik etkinlik değildir. Havzanın nüfus dağılımını bitirmeden bu konu içinde mütalaa edebileceğimiz nüfus yoğunluğunun ilçeler arasındaki dağılım farklarına da işaret etmek yerinde olacaktır.

	<u>Yüzölçümü km2</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Km2.ye düşen nüfus1970</u>
Bayburt	3644	104374	32.7
Kelkit	1910	53663	31.5
Şiran	882	29797	33
Kırık	300	9176	

Bu tablo nüfus yoğunluk dağılımının havzada aynı özelliğin hakim bulunduğu dikkati çeker.

Havzanın ortalama nüfus yoğunluğu ise 32.4 tür. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, gerçekte havza zirai nüfusun yoğunluğu büyük bir yekûna erişir ve bu yekûn da havzada ekime ve dikime elverişli arazi ile nüfus arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfusun toplandığı sahalara ekili alanlarla bağ-bahçeye ayrılan topraklardır. Bunların havzada kapladığı alanlar ise ancak 2563 km2 dir. Buna göre nüfus yoğunluğu 77 dir; yani havzada 1 km2 ekili ve dikili toprakta yaşayan insan miktarı 77 kişi; başka bir deyişle, havzada 1 km2 lik ekili ve dikili topraktan 77 kişi faydalanmaktadır. Verimi az gübre kullanılmayan, modern ekme ve biçme makinalarının bulunmadığı Çoruh ve Kelkit havzasında bu rakam son derece fazladır ve büyük anlam taşır.

C - Kır ve Şehir Nüfusu

Genellikle kır ve şehir nüfusunun ayrıldığı rakam memleketimiz şartlarına göre 3000 dir. Yani nüfusu 3000 in altında olan yerler kır, üstünde olan yerler şehir karakterini gösterir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtelif nüfus sayımına göre Kır ve Şehir nüfusu aşağıdadır:

	1940	1945	1950	1955	1955	1960	1970
Kır nüfusu	114548	123598	133894	147992	167335	177486	181731
Şehir nüfusu	10864	9473	9843	13107	15743	19524	26893
Toplam	125412	133071	143737	161099	183087	197010	208624

Bu rakamların gösterdiği oranlar tetkik edilirse daha belirli sonuçlara erişmek kabildir.

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Kır nüfusu	%91	%93	%93	%92	%92	%90	%87
Şehir nüfusu	%9	%7	%7	%8	%8	%10	%13

Muhtelif sayım yılları sonuçlarında tesbit ettiğimiz kır ve şehir nüfusları arasındaki oranlar, araştırma konumuzu teşkil eden havzada henüz gerçek bir şehirleşme hareketinin meydana gelmediğini göstermektedir. Filhakika Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında Bayburt'un dışındaki Kelkit ve Şiran gibi havzanın büyük yerleşme merkezleri de tamamen birer büyük köy özelliğini taşırlar.

Havzada şehir nüfusunun ve oranının bu olağan üstü düşüklüğü, havzada toprak altı ve üstü zenginliklerden gerekli ölçülerle faydalanılmadığını açıkça göstermektedir. Bunun yanında büyük ticaret merkezlerinin doğmaması, işlek bir yol güzergâhı üzerinde bulunmaması da nüfusun çok büyük bir kısmını köy ekonomisi etkinliği altında tuttuğunu göstermektedir.

Genellikle memleketimizde kır nüfusu aynı zamanda ziraî nütusu teşkil ettiğine göre; bu sonuç havzada nüfusun %90 ının toprak ürünü ile geçindiğini de gösterir.

Havzada kır nüfusunun gösterdiği değişikliğin meydana getirdiği tempo, şehirleşme hareketi üzerinde derin etki yaratmaktadır. 1940 yılından itibaren nüfusun 3000 den fazla olan yerleşme noktalarının (Şehirlerin) durumları aşağıda gösterilmiştir.

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	10864	9473	9843	13107	11937	15184	20345
Kelkit	X	X	X	X	3806	4340	6548
Şiran	X	X	X	X	X	X	X
Toplam	10864	9473	9843	13107	15743	19524	26293

Görülüyor ki, Bayburtta devamlı bir şehir karakteri hakimken, havzanın diğer merkezlerinden Kelkit 1960 dan itibaren şehir özelliğini kazanmış, Şiran

ise idari bakımdan ilçe merkezi olmasına rağmen daha şehir hüviyetini kazanmıştır.

d) Nüfus Artışı

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtelif sayılarda nüfus artış ve oranları aşağıdadır:

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Nüfus miktarı	125412	133071	143737	161.099	183078	197010	208624
Artış miktarı	—	7659	10666	17362	21979	13933	11614
Artış oranı (beş yıllık)	—	% 6	% 8	%12	%13	% 8	% 5.5
artış oranı (yıllık)	—	%1.2	% 1.6	% 2.4	% 2.6	% 1.6	%1 1

Bu tabloya göre :

1- Havzada nüfus artışı Türkiye genel nüfus artışının altında bir değer gösterir.

2- Bu artışın azlığını her şeyden önce geçim zorluğunda aramak zarureti vardır.

3- 1950 yılından itibaren gittikçe yükselen bir nüfus artışı dikkati çekmektedir.

Havzada ekime ve dikime elverişli arazinin azlığından çok, bu sahalarda verimin düşüklüğü çoğalan nüfusu, daha zengin sahalara itmektedir. Şu halde havzada bir nüfus artışı azlığından bahsetmekten ziyade, bu artan nüfusunu beslenmemesinden, netice olarak ta çalışan nüfusun Türkiye'nin daha çok işgücü isteyen bölgelerine giderek oralarda çalışmasından bahsetmek yerinde olacaktır.

e) Göç hareketi

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus artışını azaltan en önemli sosyal hareket göçtür ve daha ziyade iş mevsimlerinde, iş gücü arayan büyük merkezlere doğru yönelmiş bir nüfus hareketidir. Havzanın hemen her yerinde görülen bu sosyal hareket, daha ziyade Bayburt çevresinde bir anlam kazanır. Filhakika Bayburt'da ekime ve dikime müsait toprak dar, bulunduğu yerde de verimsiz olduğundan , genellikle bu ilçede oturanlar, küçük yaştan itibaren sanatkâr olarak marangoz, duvarcı ve taşçılık gibi iş sahalarına atılmışlardır. Bunun sonucunda havza dışında belli iş merkezlerinde kendilerine iş sahası bulmaktadırlar. Önceleri, muvakkat yani aile fertlerini köyünde bırakarak iş mevsiminde, geçici olarak dışarda yaşanması şeklinde dikkati çeken göç, sonraları daha elverişli şartlar temin edildikçe aile fertlerini de yanına aldirarak, tamamen

köyünü terketmesi şeklinde neticelenmektedir. Örneğin 1965 nüfus sayımında nüfusu 37717 olarak tesbit edilen Şiran ilçesinin dışında halen mahallinde tesbit ettiğime göre 11.000 Şiranlı yaşamaktadır. Daha ziyade İstanbul, Ankara, Zonguldak gibi büyük merkezlerin yanında Erzurum, Erzincan gibi komşu illerde de fazlaca Şiranlı bulunur.

Bu sonucu, aşağıdaki tablodan da kolaylıkla görmek mümkündür:

İlçe	Köye daimi gelenler		Köyden gidenler		Belirli aylarda köye gelenler		Belirli aylarda gidenler		devamlı dışarda kalanlar	
	Zaman	aile adedi	zaman	aile adedi	adet	süresi	aded	süresi	kadın	erkek toplam
Bayburt	1918-1954	792	1962-67	1165	20	1-3ay	12238	3 yıl	2606	11758 = 11364
Kelkit	1962-67	12	1962-67	862	150	1-6«	5624	2«	1979	5683 = 7662
Şiran	1920-30	132	1962-67	314	—	—	3675	2«	352	2069 = 2421

Bu tablo dikkatle tetkik edilirse, Bayburt ilçesi köyelerine 1816 yılından itibaren etraftan gelen halk oldukça yüksek bir sayıya erişmiştir. Kelkit ve Şiran'da ise bu miktar son derece azdır. Köyden gidiş ise 1960 yılından sonra başlamıştır. bu konuda Bayburt ön sırayı işgal etmiş, Bayburt'u Kelkit ve Şiran takip etmiştir. Köye muvakkat olarak gelenler konusunda ise Kelkit ön sırayı işgal etmektedir. Bunu az bir değerle Bayburt takip eder. Şiran'a ise belirli aylarda muvakkat olarak gelen yoktur. Belirli aylarda köyden muvakkat olarak gidenlerle süre bakımından ön sırada Bayburt yer alır. 3 yıl için gidenlerin sayısı 12.238 kişiyi bulur. Bayburt'u Kelkit ve Şiran takip eder. Köydeki işlerini aksatmadan dışarda bir iş buldukları takdirde devamlı olarak ayrılanların başında da Bayburt önde gelir. Bayburtu Kelkit ve Şiran takip eder. Burada devamlı dışarda kalanlar bölümünde her üç ilçede erkeklerin toplam miktarı 19510 iken, kadınların toplam miktarı ancak 4937 kadardır. Bu rakamlarda havzada göç hareketinin daha ziyade erkek nüfusu ilgilendirdiğini, ancak gittikleri yerde daimi ve kazançlı bir iş buldukları takdirde çocuklarını ve ailelerini aldıkları göstermektedir. Yoksa rakamlara bakıp da havzadan kadın nüfusunun tek başına çalışmak üzere başka illere göç etmesi bahis konusu olamaz. Çünkü burada sosyal adetler ve yapı böyle bir göçe elverişli değildir.

Netice itibarıyla denilebilir ki havza için göç, sosyal bir zaruret ve bir vakıadır.

B) Yerleşme Tarihinin Anahatları

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası tarihin çok eski yıllarının izlerini taşır. Bu sahanın bilinen ilk sakinleri Gümüşhanede Azziler, Bayburt ve Kelkit yakınlarında da Hayasa'lardı. M.Ö.680-665 de Orta Çoruh boyundan gelerek Bayburt ve civarına yerleşen Saka göçleri, yerlerini Saspir'lere terkederek daha batıya çekilmeğe mecbur bırakıldılar. M.E. 120 yıllarında Balkar'lar Bayburt ovasının kuzeyindeki dağlık sahaya yerleştiler. Böylece havzada ilk Arsaklı hakimiyeti başladı. Uzun yıllar Arsaklıların elinde kalan havza, M.S. 387 yılında Romalılarla anlaşılan İranlıların hakimiyetine girinceye kadar Roma idaresinde yaşadı. Romanın ikiye bölünmesinden sonra Bayburt ve civarı Bizansın hakimiyetinde kalarak Baberdon adı verilen Bayburt bir Bizans garnizonu haline getirildi. Bu arada Bayburt kalesi de ilk defa onarıldı.

İslâm Sungur Emirliği 655 yılında Erzurum'da kurulunca, üç asırlık bir süre içinde Bayburt, Kelkit ve Şiran zaman zaman bu emirliğin idaresinde kalıyordu. Fakat 947 yılında Bizanslılar bu emirliği ortadan kaldırınca havza tamamen Bizans hakimiyetine girmiş oldu. Bu zamanda Anadolunun doğusunda gelişen Selçuklular, başarılarında Tuğrul bey olmak üzere batıya akın etmeğe başladılar ve bu akıncıların kurduğu Erzurum Selçuklu devleti 1206 da Bayburtu işgal ederek havzaya hakim oldu. Daha sonraları Bayburt'un batısında yerleşen Ak koyunlular Kelkit ve Şiran'da topraklarına ilâve ederek Trabzonu almak için seferlere başladılar.

Osmanlı İmparatorluğunun doğuşu ile doğu Anadolu seferlerine başlayan I. Selim, Çaldıran'a giderken 1541 de Şiran ve Kelkit ile civarını savaşız olarak ele geçirdi. Fakat uzun süre dayanan Bayburt kalesi ancak 17 Ekim 1514 de teslim oldu. Böylece Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası Osmanlı İmparatorluğu sınırları arasına girdi ve Kelkit Erzincana, doğu bölümü ise Bayburt sancağına bağlandı. 1864 yılına kadar bu şekilde idarî taksimata bölünmüş olan havza bu yıldan sonra Kelkit ve Şiran birer kaza olarak Gümüşhane sancağına bağlandı. Bayburt sancağı Erzurum iline bağlanmışken, Şiran ve Kelkit'in bağlı bulunduğu Gümüşhane sancağı da Trabzon vilayetine bağlı bulunuyordu. 1926 yılında da Bayburt, Erzurumdan ayrılarak Kelkit ve Şiranla birlikte Gümüşhaneye bağlandı ve Gümüşhane bu yıldan itibaren il merkezi haline geldi.

Yukarı ve Kelkit havzasının idari bölümü (1) (Şekil 6):

İlçe	Bucak	Köy sayısı
Bayburt	4	175
	Merkez	91
	Aydıntepe "Hart"	22
	Demirözü "kısanta"	41
	Maden	21
Kelkit	2	98
	Merkez	84
	Köse	14
Şiran	Merkez	72
	Kırık"Hoka"	25
		<hr/> 343

(1) İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğünden alınan Gümüşhane iline ait 1 Mart 1969 durumu broşürü.

C. Yerleşme Özellikleri

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yerleşme şartları genellikle havzanın iklim özelliklerine, tarihi gelişimine ve halkın sosyal alışkanlıklarına bağlıdır. Havzanın doğusunda yer alan Orta ve Aşağı Çoruh, batısında yer alan Orta ve Aşağı Kelkit havzalarında dikkati çeken ve Karadeniz bölgesindeki dağınık yerleşme ile Doğu ve İç Anadolu bölgelerindeki toplu yerleşme arasındaki Parçalı Yerleşme'ye bu havzada ya hiç rastlanmaz veya nadiren rastlanabilir. Parçalı Yerleşmeye Şiran İlçesinde 3 köyde, Kelkit ilçesinde 4 köyde rastlandığı halde, Bayburt'ta bu yerleşme tamamen ortadan kalkmaktadır. Şu halde araştırma konumuzu teşkil eden havzada yerleşme, geçiş özelliğini göstermekten ziyade Doğu Anadolu bölgesinde mevcut bulunan toplu yerleşme karakterini kazanmıştır.

Havzada toplu yerleşme, küme köy karakterini gösterir. Bu karakterdeki köylerde evler, bir merkez etrafında ve birbirine yaslanmış durumdadır. Hatta çok köyde bu yaslanma, bir yığın teşkil eder ki burada evlerin arasında dar ve dolambaçlı sokaklar bu kümeleri birbirinden ayırmaktadır.

Küme köyün yanında, buna nazaran daha az rastlanılan yol tipi köyler de meskenler, bir yolun iki tarafına tesbih danesi gibi dizilmiş ve fakat merkezler arasında her hangi bir boşluk bırakmadan uzanmaktadır. Küme köyde, köyün merkezi, daireyi teşkil eden yuvarlağın merkezi olduğu halde yol tipi yerleşmede köyün merkezi, köyün ortasından geçen yolun herhangi bir yerindedir.

Havzada görülen toplu yerleşme hadisesini ve bunun tabii sonucu olan küme ve yol tipi köyü, coğrafi ortamın yarattığı bir sonuç olarak kabul etmek zaruridir. Filhakika iklim ve yüksekliğin meydana getirdiği, doğal, coğrafi şartlar Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasını Karadeniz kıyısından ziyade Doğu Anadolu bölgesi şartlarına itmektedir. Bu sebeple havzada yerleşmede beklenen geçiş karakteri yok olur, yerine Doğu Anadolu bölgesinde görülen toplu yerleşme kaim olur. İklim şartlarının havzada gösterdiği karasal tip, meskenlerin bir araya toplanmasını zorlamaktadır. Bundan başka tarihî devirler devamınca yörenin sahne olduğu sayısız harpler, istilalar meskenleri birbirine yaklaştırmış, toplu bir özellik kazandırmıştır. Diğer taraftan havzada yaşayan insanların etnik özellikleri, havzadaki ziraat rejimi ve şartları da köyleri dağılmaktan ziyade topluluğa mecbur eder görünmektedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında görülen toplu yerleşme genellikle iki türlü dikkati çeker.

A- Yol tipi yerleşme

B- Küme köy yerleşmesi.

A- Daha ziyade Trabzon-Erzurum yolu güzergâhında kurulmuş bulunan köylerde görülen yerleşme tipidir. Bu yerleşmelerde yol en önemli bir faktör niteliğindedir. Bu yerleşme tipine örnek Bayburt İlçesine bağlı Maden bucağı

ŞEKİL. 6

HAVZANIN YERLEŞME ÖZELLİKLERİ

gösterilebilir. Maden 261 nüfuslu bir bucak merkezi olup iki katlı toprak evlerinin bir kısmı Erzurum-Maden-Bayburt yolunun iki tarafınana, diğer kısmı da Masat deresi boyunca Maden-Masat yolunda uzanmaktadır. Bucağın nüvesi, her iki yolun birbirine birleştiği yerde kurulmuştur. Burada evlerin bir kısmı altı ahır almak üzere balkonlu görünüşüyle iki kattan ibarettir. Yolun sağ kenarındaki evlerin bitiminde dağlar, sol kenarındaki evlerin arkasında ise Çoruh nehrinin sel yatağı başlamaktadır. Yerleşme yerinin gelişme şansı zayıf görünmektedir. Gelişmesi ancak yukarıda belirttiğimiz yollar boyunca ve tek sıralı merkezlerin teşekkülü ile mümkündür.

Burada yol tipi yerleşme aynı zamanda yüzey şekilleri şartlarının bir sonucudur. Köyün ekonomik temeli ziraat ve hayvancılığa dayanır. Çoruh nehri boyunca dikkati çeken kavaklıklar son yıllarda baş vurulan kârlı bir geçim kaynağıdır. Bu havali köylerinde fazla görülen göç, devamlı bir sosyal vakıdır. Bu vakıyı ortadan kaldırmak için, herhangi bir tedbir düşünülmemiştir. Bu sebepten Maden'de nüfus artışı çok yavaştır. Yerleşme noktasının Maden ismini alması, eski yıllarda Çoruhun sol kıyısında dağların Çoruh'a bakan yamaçlarında oldukça faal bir bakır madeninin işletilmekte olmasındandır. Sonradan kapanarak, son yıllarda özel sektöre devredilmiş ve halen tecrübe safhasında işletme yapılmaktadır.

Genellikle havzanın doğu bölümünde, yani Yukarı Çoruh vadisi boyunca devam eden Erzurum-Trabzon tarihi ulaşım yolu boyunca uzanan ve örneğini Maden'de gördüğümüz yol tipi yerleşmede meskenler yol boyunca tek sıra halinde inşa edilmişlerdir. Çok yerde evler tek tek ve bahçeler arasında bulunmakta ve bazı köylerde evler birbirine bitişik inşa edilmiştir. Bu özelliği havzanın daha ziyade güney bölümünde yani Maden'den itibaren Kop Dağına kadar uzanan yerleşme noktalarında rastlanır. Burada 8-10 ev birbirine bitişik ve peg yerleri meskenlerin arkasında bulunur. Evler tek kattır ahır evin arka kısmındadır. Ön kısımda oturma odaları yer alır, hayvanlar evin arka bölümündeki ahıra arka kapıdan girerler ve çıkarlar. Hayvan gübreside aynı kapıdan taşınır. Gübreler burada oldukça uzun süre devam eden kış mevsiminde yakacak olarak kullanılır.

Bayburt ilçe merkezinden itibaren yerleşme noktaları transit yolundan uzaklaşarak yolu kuzey ve güneyden çeviren dağların az eğimli düzlüklerine çekilmiştir. Ancak karakol, okul gibi son yıllarda açılan tesislerin yanında yeni yeni yerleşme noktaları teşekkül etmiştir. Son yıllara gelinceye kadar yerleşme yerlerinin 1500-2000 metre yüksekliklerde bulunan eğimi az düzlüklerde kurulmasının nedenini havzanın aşayış ve emniyetinde aramak icap eder. Filhakika yerleşme tarihinin anahatlar bölümünde de kısaca üzerinde durulduğu gibi havza zamanımıza gelinceye kadar muhtelif ırk ve topluluklar mensup milletlerin geçiş ve yerleşme alanını teşkil etmiştir. Karadenizi Doğu Anadoluya bağlayan en elverişli geçitlerin Yukarı Çoruh havzasında bulunması bu iddiamızı

destekler mahiyettedir. Şu noktayı da belirtelim ki, Yukarda yol tipi yerleşmelere örnek teşkil eden Bayburt'un güneyindeki köyler, son yıllarda teşekkül etmiş ve nüfusları az eski bir kom ve mezraalardan başka bir şey değildir.

B- Küme köy yerleşmesi.

Genellikle dağlık alanlarda daha fazla görülen yerleşme şekli Küme köy yerleşmesidir. Düzenli veya düzensiz bir şekilde uzaktan bir kümeyi canlandıran biçimdeki bu yerleşmelerde evler birbirine bitişik, sıkışık bazen de birbirinden kısa mesafelerle ayrılmıştır. Küme köy yerleşmesi araştırma sahamızda dağlık bölümlerin dışında eteklerde, yamaç, sırt ve tepelerde de görülür. Bazı yamaçlarda eteği takip eden bir yol boyunca su başlarında yerleşen söğüt, kavak gibi ağaçların arasında gizlenen dağ eteği köyleri; arka arkaya dizilen meskenleriyle karşidan bir anfiyi hatırlatan yamaç köyleri; ve bir tepe üzerinde yığılmış meskenleriyle tepe köyleri, sırt köyleri araştırma bölgemizde en dikkat çekici yerleşme merkezleridir. Bundan başka bir akarsu vadisinin kenarında, yamaçlardan akan sel suları ile meydana gelmiş birikinti yelpazeleri üzerinde ve vadi boyunca muhtelif mesafelerde meydana gelmiş küme köy yerleşmeleri de bölümde rastlanılan yerleşme şekilleridir.

Yamaç köyler, araştırma alanımızda daha çok düzlüklerin bitimindeki eğmi az dağ etekleri ile yamaçlar örneğın Mormuş düzünün bilhassa kuzey kenarında Köse dağlarının eteklerinde bir tesbihin daneleri halinde sıralanmıştır. Köse bucak merkezi ile başlayan bu sıranın üzerinde Kabaktepe, Gökçeköy, Özbeyli, Şalyazı, Güneydoğu, Kemertaş, Bayırtepe, Taşocağı, Kayacık köyleri dizilir. Mormuş düzlüğünün güney kenarında ise Gökçedere, Çimentepe, Bayrampaşa, Çiftetaş, Demirözü, Güneşli, Yelpınar, Söğütlü köyleri yer almıştır.

Bir akarsu vadisi boyunca, vadinin elverişli yerlerinde teşekkül etmiş küme köyleri yerleşmesine de daha çok Kelkit ırmağı boyunda örnek bulunur. Kelkit ırmağının doğduğu İkind tepelerinden itibaren batıya doğru Yuvacık, Övünce Öbektaş, Kınalıtaş, Kaş ve Kelkit gibi yerleşme merkezlerinden sonra, Gerdekhisar, Çağlar, Söğütlü, Tepeden, Kozagaç, Ozanca, Eldiğın köyleri aynı özellikte teşekkül eden köyledir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında doğudan batıya, bilhassa Kelkit'in batı bölümlerine gidildikçe, kır yerleşme özelliğinin temsil eden bu toplu yerleşmeyi, Doğu Anadolu'da rastlanan küme köy yerleşmesi gibi aynı özelliği gösterdiği düşünülmemelidir. Filhakika, burada yerleşme toplu bir karakter göstermekle beraber, küme köylerde olduğu gibi meskenlerin üst üste yığılması, yarısına kadar toprak altında kalması asla bahis konusu değildir. Yerleşme topludur, fakat doku az çok gevşek bir karakterdedir. Fakat Kelkit ırmağının yukarı bölümünden itibaren doğuya doğru gidildikçe, bilhassa yukarı Çoruh bölümünde dikkati çeken yerleşme, küme köy yerleşmesi olup, Doğu Anadolu bölgesinde

dikkati çeken ve birbirine yaslanmış meskenlerin teşkil ettiği sıkışık dokulu küme yerleşmeleri halini almıştır. Araştırma alanımızı teşkil eden bölümde doğudan batıya doğru gittikçe, seyrek dokulu küme köy yerleşme özelliğinin başlıca sebebinin iklim şartlarının doğudan batıya doğru gidildikçe az çok değişikliğe uğraması, burada daha ılık ve kısa kışların mevcut olmasında aramak icap eder. Bu elverişli şartlar, meskenlerin birbiri üzerine yığılmasını gerektiren sebepleri ortadan kaldırmakta ve daha dağınık bir yerleşmeye zemin hazırlamaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi köylere kendini gösteren sıkışık ve az da olsa gevşek dokulu toplu yerleşmeye mukabil, daha küçük yerleşme ünitelerini teşkil eden mezralarda daha da dağınık bir yerleşme temayülü görülür. Örneğin havzanın kuzey dağlık bölümü ile Şiran'ın kuzeyinde Köseadağları ile uzantısında bulunan Elmalı dağlarının güneye bakan yamaçlarında köyler birbirinden daha uzakta teşekkül etmiştir. Yani bu bölümlerde bir köye isabet eden alan 19 km² nin üstündedir.

Akarsuların ve sellerin dağ yamaçlarında meydana getirdiği birikinti konilerinde ve % 10-15 in altında bir eğime sahip ekime elverişli sahalarda kır yerleşme merkezleri yoğunluk kazanmaktadır. Buna karşılık eğimi fazla dağlık alanlarla, örneği Mormuş düzlüğünde görülen bazı düzlüklerde yerleşme merkezleri yoğunluğu bir azalma göstermektedir. Filhakika Bayburt'la Demirözü ve Köse bucakları arasında yer alan ve 1000 km² genişliğinde bulunan Mormuş düzlüğünde dikkati çekecek derecede bir yerleşme merkezleri seyrekliği görülür. Düzlüğün doğusunda kurulmuş bulunan Çorak, Oruçbeyli Kırkpınar, Çayır-yolu ve Tomlacık köylerin en başka yerleşme merkezleri mevcut değildir. Şu halde Mormuş düzlüğünde ortalama olarak 210 km² ye bir köy isabet eder.

Mormuş düzlüğünün doğusunda ve Bayburt'un kuzeyinde yer alan Aydın tepe (Hart) ovasında ise dikkatli çekecek derecede bir canlılığa, yerleşme merkezleri yoğunluğunun fazlalığına şahit olmaktayız. Aydın-tepe Platosunun ekime elverişli verimli toprağının nüfus toplamasının yanında bu platodan ancak bir kaç km. uzakta ve birbirlerinin 1850 metre yüksekliğindeki Cila sırtlarının ayırdığı Mormuş düzlüğünün gösterdiği yerleşme merkezleri seyrekliğinin üzerinde durulması gerekir.

Etrafı yüksek sırtlarla çevrilmiş bulunan Mormuş düzlüğü ortalama olarak 1650 metre yükseklikindedir ve genellikle doğu-Batı yönünde uzanır. Oldukça sıcak ve kurak geçen yaz mevsiminin yanında kışları sert geçer ve fazla karyaağar. Burada yağış mevsimi ilk bahardır.

Doğal şartlarını kısaca izah ettiğimiz Mormuş düzlüğünde yerleşmeyi tehdit eden en önemli faktör sudur. Filhakika bilhassa ilk bahar aylarında bir yandan etrafındaki dağların üzerindeki karların erimesi diğer yandan da yağmur şeklindeki yağışların aynı mevsimde gösterdiği fazlalık, Mormuş düzlüğünün or-

tasından biri doğuya, diğeri batıya akan Çoruh ve Kelkit akarsularının kaynak derelerini taşıyarak, bütün düzlüğün altında kalmasına sebep olur. Bu sel suları Köse bucağında kanalize olarak Kelkit'i meydana getirirken doğudaki kısmı güney ve kuzeyden aldığı kollarla da daha zenginleşir ve bütün ova sathını kaplar. Böylece Mormuş düzlüğünün doğu bölümünde gerçek bir bataklık alan meydana gelmiş olur. Buna ilâveten düzlüğü meydana getiren kuarternerin karasal tortullarının da su geçirmez özelliği araştırma sahamızın bu bölümünü bataklık haline getirmeğe sebep olmuştur. Ancak son yıllarda DSİ nin çalışmaları, düzlükte derin kanalların açılması ile sel sularının kanalize olmasını gerektirecek ve bunun sonucunda batı bölümünde sadece ilkbaharda, doğu bölümünde bütün yıl kendini gösteren su baskınları ortadan kaybolacak ve böylece düzlük ekime ve dikime elverişli bir hale gelecektir. Halen bu türlü çalışmalar düzlüğün doğu bölümünde devam etmektedir.

İşte Mormuş düzlüğünün sel baskınları ile daimi olarak su altında kalması, bu düzlükteki yerleşme merkezlerinin teşekkülüne mani olan en önemli faktördür.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yerleşme ister yol tipi, ister küme köy halinde bulunsun, ancak iki köy arasındaki mesafe fazladır. Başka bir deyimle yerleşmenin gösterdiği yoğunluk 19 km² ye 1 köy isabete der. Fakat bölgenin her kesiminde bu değer şüphesiz aynı değildir ve su, toprak, ulaşım şartları ile iklim özelliklerine bağlı olarak bazı değişiklikler gösterir. Genellikle akarsuların açtığı vadilerin genişlemiş tabanlarıyla, düzlüklerde ve eğimi azalmış yamaçlarda kır yerleşme merkezleri, yoğunluk kazanmaktadır. Daha arızalı ve karışık bir reliefe sahip olan sahanın kuzey ve güney kenarlarında ise yerleşme yoğunluğunun daha da azaldığını görüyoruz.

Araştırma sahamızda az da olsa rastlanan parçalı yerleşmeye gelince; Şiran da Seydibaba, Yedibölük köylerinde rastlanır. Kelkit'te ise Bezendi, Gümüşköse üç mahallelidir ve köye bağlı 2 tane de kom vardır. Gezevit (Yenice) köyü de iki mahallelidir. Obalar köyü ise 7 mahalleden teşekkül eder.

Gerek Şiran'da ve gerekse Kelkit'te mezraa kelimesinin anlamı değişiktir.

Filhakika Orta ve Aşağı Çoruh havzasında mezraa, köy yerleşmesi ile yayla arasında bulunan muvakkat yerleşme üniteleri iken burada mezraa, genel olarak köyden daha az yüksekliklerde ve hatta Kelkit ırmağı yatağında bulunur. Buradaki mezranın hayvan beslemeciliği ile her hangi bir ilişkisi yoktur. Mahallen küçükköy anlamında kullanılan mezraa terimi, halen muvakkat yerleşme karakteri arz etmektedir. Burada daha ziyade ziraat yapılır. Bu mezraalar gittikçe büyümekte, gelişmekte ve muvakkat yerleşme özelliği kaybolarak, daimi yerleşme karakterini kazanarak, önceleri bağlı bulunduğu muhtarlığın bir mahallasi, bilâhare, daha da gelişerek müstakil bir muhtarlık haline gelmektedir.

Nitekim, Kelkit ırmağı geniş yatağında bu suretle teşekkül etmiş muhtarlıkların sayısı az değildir.

D- Kır Meskenleri :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yer alan kır meskenlerinin herşeyden önce yakın çevreden elde edilen malzeme ile inşa edildiğini belirtmek gerekir. Ancak meskenle malzeme arasındaki bu sıkı ilişkiyi esas kabul etmekle beraber, meskenin şekli, kuruluşu hususunda, bu ilişkinin yanında diğer bazı elemanların mevcut bulunduğunu belirtmek yerinde olur.

Meskenler genellikle, yakın çevre doğal şartları ile insanların meydana getirdiği bir sonuçtur. Bu itibarla mesken; relief, yükselti, jeolojik oluş, bitki örtüsü, iklim gibi doğal şartlarla, onu inşa eden insanın örf, adet, arzu, ekonomik durumu gibi sosyal şartların ortaya koyduğu bir yapıdır.

İşte meskenlerin inşaatında dikkatimizi çeken bu doğal ve sosyal şartların iştiraki ile yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında meskenlerin gösterdiği özellikleri izah etmeğe çalışacağız.

1- Kır meskenlerinin genel karakterleri.

Genellikle çevrenin doğal şartları ve insan topluluğunun sosyal özelliğine uyarak değişiklik kazanan meskenlerin değişmeyen bazı özellikleri vardır ki bunların en önemlilerinden birisi meskenlerin yapı malzemesidir. Araştırma sahamızda bu malzemelerin en önemlisi toprak ve taştır. Ormanların bölgede yaygın bulunmayışı, mesken malzemesinin taş ve toprak gibi işlenmesi oldukça güç malzemenin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bundan başka bölgede bol ve sürekli yağışların bulunmaması da topraktan basit usullerle yapılan kerpiçin meskenlerde kullanılmasını gerekli kılmıştır. Burada ahşap malzeme meskenlerin sadece pencere ve kapı gibi mahdut yerlerinde kullanılır.

Araştırma sahasında kır meskenlerinin ikinci önemli müşterek özelliği, meskenlerin genellikle tek katlı oluşlarıdır. Bölgede ikametgâh olarak kullanılan meskenle, hayvan ahırları aynı damın altında inşa edilmiştir . Daha ziyade Bayburt ve çevresinde bu türlü meskenlere insanlar ve hayvanlar aynı kapıdan girer ve meskenlerin ön tarafında insanlar barınır ve daha iç kısımlarda ise hayvanların barınağı olan ahırlar yer alır. Kelkit ve Şiran'da ise meskenlerle ahırlar genellikle birbirinden ayrılmıştır. Bölgede kış mevsiminin nisbeten uzun ve şiddetli geçtiği ve kar örtüsünün uzun süre yerden kalkmadığından, ahır ikametgâh olarak kullanılan meskenden uzaklaştırılmamış, ya aynı dam altında veya, meskene bitişik olarak inşa edilmiştir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasındaki köy meskenlerinin üçüncü belirli özelliği, meskenlerin son derece basit, sadece dört duvar ile bir damdan ibaret olmasıdır. Gerçekten araştırma sahamızı teşkil eden bölgenin doğusunda daha

ziyade rastlanan bu özellikteki meskenler, Şiran ve Kelkit ilçelerinin batısındaki yerleşme noktalarında daha ziyade azçok değişik bir karakter kazanmaktadır. Filhakika bu sahalarda meskenler hem yapı tarzı ve hemde mimarî özellikleri bakımından doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında intikal tiplerini canlandırır. Bunun sebebinin Şiran ilçesi ile Karadeniz kıyıları arasındaki ilginin doğal şartlar nedeni ile fazlalığı olsa gerektir.

Genellikle bölgede meskenler, yukarıda belirttiğimiz gibi, dört duvar ile bir damdan ibaret, küçük ve sayıca çok az miktardaki pencereleri ile dikkati çeker. Bilhassa bölgenin doğu kesimindeki meskenler odadan bile mahrumdur. Evi ahırdan ayıran bir duvardan başka evin iç bölümlerini aramak yersizdir. Evlerin bu türlü son derece basit görünüşünün sebebinin mesken inşasında kullanılan malzeme ile bölgenin iklim şartları ve insanların sosyal koşullarında aramak icap eder.

Araştırma sahasında meskenlerin diğer müşterek özelliğinden biri de damların düz olması ve bir kaç evin birbirine bitişik, arada tek bir duvardan ibaret olarak inşa edilmesidir. Bölgemizde görülen küme köylerde daha ziyade kendini gösteren bu özellik, yol tipi köylerde de az çok dikkati çeker. Bundan başka damları teşkil eden toprağın kalınlığı fazladır. Bazı evlerde bu kalınlık bir metreye kadar yaklaşır damın üzerinde mahallen "Lov" taşı adı verilen silindirik biçiminde beyaz bir taş bulunur ki, bu taşın ödevi, İlkbaharda kar eridikten ve yaz başı yağışlarından sonra kabaran, yumuşayan dam toprağını bastırmasıdır. Damın düzlüğünden faydalanılarak, burada yazın buğday, yün gibi yiyecek ve giyecek malzemesinin yıkandıktan sonra kurutulmak için serilir. Çünkü damlara hayvanlar çıkamaz ve buralar az çok temizdir. Bundan başka son baharda hasattan sonra elde edilen mısır sapları ve bunun gibi hafif ve kaba hayvan yemi olacak malzemenin damın sağlam bir köşesine istif edilir. Ancak bu özellik Karadeniz kıyılarında görüldüğü gibi çok yaygın değildir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında samanlık ekseriya ahırın bir kösesindedir yarım bir duvarla ahırdan ayrılmıştır. Hayvancılığın önemli bulunduğu yerleşme noktalarında samanlık meskene bitişik ve ahır tarafında bir duvarla ayrılmış birgözlük bölme halinde bulunur.

Araştırma sahasındaki meskenlerin diğer bir özelliği de, evlerin herhangi bir temelden yoksun olarak inşa edilmeleridir. Gerçekten köy meskenleri, evin yapılacağı toprak yüzeyinin düzeltilmesi ile aralarına, saman katılmış çamurların bulunduğu kerpiçlerin üst üste yığılması sonucunda inşa edilir bir metre kerpiç yığınının dört duvarın üzerine atılan kalaslar binanın sağlamlaşmasını sağlar. Kalasların üzerine tekrar kerpiç yığılır ve ortalama 2.10 metre yüksekliğini kazanan dört duvarın üzeri tekrar kalaslarla çevrilir. Kalasların üzeri, karşılıklı olarak atılan aralıklı kalasların arasındaki kısımlarda kalın tahtalarla kapatıldıktan sonra, toprak ve çamurla örülür. Damı teşkil

eden toprak ve çamurun içine saman karıştırılmadığı gibi, bölgenin muayyen yerlerinde bulunan ve kızıl çamur adı verilen killi topraktan da faydalanılır.

Memleketimizin sismik bakımından faal bir bölgesinde bulunan araştırma sahasında meskenlerin bu özellikte inşası, muhtelif yıllarda büyük kayıp ve hasarlara sebep olmuştur. Büyük Erzincan depreminde (1939) Şiran ve bilhassa Kelkit büyük hasar görmüştür. Bu sebeple Maden'le Bayburt arasında depremlerden ve heyelandan harap olan köylerin yerine inşa edilen evleri daha sağlam, azda olsa bir temele dayalı ve yapı unsuru olarak keresteye yer verilen bir tarzda inşa edilmişlerdir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında meskenlerin son bir özelliği de evlerin genellikle dört köşe oluşlarıyla, evlerin iç ve dış kısımlarının sıvasız ve boyasız olmalarıdır. Gerçekten siva ve boya bir taraftan mali bir külfet yüklediği gibi duvarları teşkil eden kerpiçlerin arasındaki çamurun muntazam konması soğuk içeriye girmesine yeteri kadar mani olacak niteliktedir.

Yukarda özelliklerini kısaca belirtmeğe çalıştığımız yukarı Çoruh ve Kelkit havzası köy meskenleri bu özellik ve görünüşleriyle daha ziyade Doğu Anadolu bölgesinde bulunan meskenlerin karakterine yaklaşırlar. Ancak Şiran'ın batısında yer alan meskenler Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakteri taşırlar.

2- Mesken yapı malzemesi,

Kır meskenlerin genel karakteri bölümünde de bahsedildiği gibi araştırma bölgesinde kır meskenlerinin yapısında kullanılan malzeme genel olarak taş ve topraktır. Burada ağacın yapı malzemesi olarak kullanılmamasının başlıca sebebi, ormanların yok edilmiş olmasıdır. Son yıllarda Çoruh ve Kelkit ırmaklarının vadileri boyunca teşkil edilen kavaklıklar, meskenlerin tekâmülünde önemli etki göstermektedir. Filhakika bölgede şehir yerleşmeleri adı altında toplayacağımız Kelkit ve Şiran ilçelerinde meskenleri meydana getiren yapı unsurlarında toprak yerini son yıllarda ağaçta terketmiştir.

Gerçekten bölge kır yerleşmelerinde taşın mesken inşasında müstesna bir önemi vardır. Taş vadi yamaçlarında püskürük aflörmanlar halinde fazla miktarda bulunur. Fakat taş ocağı işletmesi, elde edilen taşın nakli, ve inşaatta kullanılacak hale getirilmesi yani işlenmesi zordur. Bu zorluğa rağmen taş bölgede en fazla kullanılan bir yapı malzemesidir.

Köy Envanter Etütlerine göre Gümüşhane iline ait yerleşme noktalarındaki meskenlerin yapı malzemesi bölümünde de taşın mesken inşaatlarında kullanıldığı görüşümüzü destekler mahiyettedir.

Mesken yapısında kullanılan malzeme (%)

	Taş	Ahşap	Yığma	Kerpiç	Toprak	Tuğla	Karkas
Bayburt	63.5	0.8	1.9	29.9	3.5	0.2	0.1
Kelkit	74.2	—	—	25.8	—	—	—
Şiran	80.3	0.6	1.6	16.2	1.3	—	—
Ortalama	72.7	0.7	1.7	23.9	1.6	0.2	0.1

tablodan da anlaşılacağı gibi taş, havza meskenlerinin yapı malzemeleri içinde %72.7 oranında ve ön sırada bulunmaktadır. Taşı %23.9 la kerpiç izler. Şu halde bölge meskenlerin %96.6 sı taş ve Kerpiçten inşa edilmektedir.

Diğer bölümlerde belirtildiği gibi yapı malzemesi taş olan meskenler daha sağlam, bölge hava değişimine karşı daha elverişlidir. Çünkü üst üste konan taşların arasında toprak, harç görevini yapar.

Taş ve toprağın dışında ahşap, tuğla gibi malzemelerin mesken inşasında kullanılması son derece azdır.

3- Mesken inşa şekilleri.

Mesken inşa şekilleri üzerinde en önemli rol oynayan etmen bölgede yapı malzemesidir, taş ve kerpiğin en yaygın yapı malzemesi olarak kullanılması evlerin tek tip yani aynı görünüşte inşa edilmesiyle sonuçlanmıştır. Gerçekten yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında mesken inşa şekli duvar ve düz çamurdan ibaret ve dört köşe halindedir. Balkon, veranda gibi mesken çıkmaları bulunmadığı gibi, bölge kır yerleşmelerinde iki katlı evlere, merdivenlere de rastlanmaz. Pencereler iklim şartlarının etkisi altında kalarak son derece küçük ve ekonomik koşullarla camlar, tahta çerçeveden mahrum camı duvara gömülmüştür. Fakat Doğu Anadolu'da sık sık görülen damın ortasındaki ışıklık bu bölgede genellikle görülmez. Evin aydınlanması az da olsa ancak tek yönde açılmış bulunan küçük ve dar pencerelerle sağlanır.

Bölgenin batı ve kuzeyine gidildikçe Bayburt'un kuzey köyleri ile Şiran ve bazı köylerindeki kır meskenlerinde yapı malzemesi azda olsa değişir ve bunun sonucu olarak bu yerleşme noktalarında mesken inşa şekli de oldukça değişiklik arzeder. Burada yapı malzemesi Ağaç-toprak-taş gibi unsurların bir araya gelmesi sonucunda, kerpiç duvarlar yerini dolma duvarlara, toprak dam da yerini iki yüzeyli ve meyilli damlara terk eder. Damlar 20-25 derecelik bir eğimle iki yüzeyden teşekkül eder.

Bu kanaatimizi, Gümüşhane'ye ait köy Envanter Etüdünden aldığımız aşağıdaki tablo da destekler.

	Dam şekli ‰			Dam örtüsü malzemesi ‰			
	Beşik	Kubbe	düz	Kiremit	Pedavra	toprak	Çinko
Bayburt	9.3	0.2	90.6	3	9	85	3
Kelkit	1	—	99	—	—	99	1
Şiran	6.4	—	93.6	1	6	70	23
Toplam ortalama	5.6	0.2	94.2	2	7.5	84.6	9

Havzada kır meskenlerinin damları, tablodan da anlaşıldığına göre ‰94.2 si düzdür. Karadeniz bölgesinde görülen beşik dam şekli ancak ‰5.6 oranındadır. Bu tip meskenlere de Şiran ve Bayburt'un Karadeniz bölgesi ile ilgili köylerinde rastlanabilir. Dam örtüsü bakımından da toprak ‰84.6 la başta gelir. Gerçekten düz satırlı damlar genellikle toprakla örtülür. Bunu ‰9 la çinko ve ‰7.5 le pedavra takip eder. Çinko daha ziyade ekime ve dikime elverişli toprağı müsbet olan zengin köylerde kendini gösterir. Pedavra ise dam şekli beşik olan Şiran ve Bayburt'un Karadeniz bölgesi ile ilgili kuzey köylerinde görülür.

Netice olarak denilebilir ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzası mesken yapı malzemesi, kır meskenlerinin genel karakteri ve mesken inşa şekilleri bakımından çok küçük istisnasiyle tamamen Doğu Anadolu Bölgesinin özelliklerini aksettirir.

E- Şehir Yerleşmesi.

1- Bayburt

a- Kuruluş yeri

Güneyden Kop, kuzeyden Soğanlı dağları arasında Çoruh nehri tarafından açılmış vadinin genişlemiş bölümünde bulunan Bayburt, deniz yüzeyinden 1550 metre yükseklikte kurulmuştur. Şehir merkezi Çoruh nehri kıyısında güneyden kuzeye doğru genişleyen ve doğu ile batıdan dağlarla sıkıştırılmış bir ova şeridi üzerindedir. Bu sebepten Bayburt'un güneyindeki Çoruh köprüsünden geçtikten sonra sadece yol tipi bir yerleşme karakterinde bulunan şehir, daha kuzeye gidildikçe genişleyen düzlüğe yayılır ve bilhassa kale civarında bir küme köy yerleşmesi özelliğini kazanır. Tarihi Bayburt şehrinin nüvesi kale içinde kurulan ilk yerleşme yeridir. Bu yerleşme noktası sonradan gelişmiş küme köy karakteri gösteren kalenin güney eteğine yayılmış, daha sonraları daha da güneye inkişaf etmiş, köprü'nün karşı kıyısı ile Aydıntepe yani Gümüşhane yolu yönünde askerî birliğin bulunduğu hafif eğimli güney batı kısmına kadar genişlemiş, hatta lise ve birkaç kültür müesseside bu kısımda inşa edilerek, şehrin bu yöne kayması sağlanmış bulunmaktadır. Fakat bu çabaya rağmen şehrin ortası, ortasında bir saat kulesi bulunan bir meydanın etrafındadır ve bu meydan da kalenin güney eteğinde yer almıştır.

b- Şehrin tarihi çerçevesi.

Kuruluşu tarihin en eski devirlerine uzanan Bayburt zengin bir tarihi temele dayanır. İlk sakinlerinin 1410-1320 yıllarında Hayasalar olduğu elimizdeki kaynaklara atfen ortaya çıkmaktadır. Uzun yıllar Hayasaların hakimiyetinde kalan şehir, 810 da Haldililerin daha sonraları(680) Sakaların eline geçmiştir. M. Evvel 120 yıllarında Bayburt, Arsaklılar hakimiyeti altına girdi. Bu hakimiyet M. Sonra 387 ye kadar devam etti. Bu tarihte Arsaklıların yerlerini Romalılar İranlılarla birlikte paylaştılar. Bu paylaşmada Roma hakimiyetinde kalan Bayburt, Paipat adı ile merkezi Erzurum olan askeri valiliğine küçük bir garnizon olarak bağlandı. Bu zamanda Bayburt kalesi kuvvetli olarak tahkim edildi. Doğu Roma imparatorluğunun hakimiyeti 1055 yıllarına kadar devam ettikten sonra Anadolu', da ilk Türk hakimiyeti altına giren şehirlerden biri olan Bayburt, Selçuklu Komutanı Tuğrulbey tarafından fethedildi ve 1200 yılına kadar Saltukluların, Danişmendilerin, Mengüçlerin yönetiminde kaldı. İlk defa I. Justinyanus devrinde tahkim edilen kale bugün Bayburt ve çevresinin bu büyük bir tarihi yapıdır. İlçenin kuzeyinde yükselmiş tepenin üzerindeki geniş kayalarda inşa edilen kale, altı köşe olarak yapılmış, etrafı iki kalın surla çevrilmiştir. Her köşe yarım silindiri andıran köşeli burçlarla kuvvetlendirilmiştir. Burçların yüksekliği 12-13 metre olup, Çoruh nehri kaleyı doğu yönünden çevirmektedir. Bu yönden bakıldığı zaman Çoruh vadisi ile kale burçları arasındaki büyük irtifa farkı nedeni ile kalenin ihtişamı yakından ortaya çıkmaktadır. Burada dış sur yalçın kayaların üzerine oturtulmuştur. Burçların yamaçları mor ve mavi çinilerle süslenmiştir. Dış etkilerle ve zamanla harap olan kale, Saltuklardan Erzurum Meliki Mugsittin Tuğrul Şah zamanında tamir ve tahkim edilerek bütün surlar çinilerle süslenmiş ve zaptı son derece güç bir mühtahkem mevki haline getirilmiştir . Bu devirde yapılan tamir Selçuklu mimarisinin bir şaheseri olarak kaleyı yüz yılların ihmal ve yıkıcılığına rağmen halen dimdik ayakta tutmaktadır. Burçlardaki kitabeler Tuğrul şah saltanatının gücünü anlatmaktadır. Kale II. büyük tamirini Kanuni Sultan Süleyman zamanında görmüş ve bu tamirle kale yıllarca dış istilalara karşı kolaylıkla savunulmuştur. Kaleden Çoruh nehrine gizli yollarla giden suluklar vardır. O yıllarda Bayburt şehri kale içinde ve surların iç kısmında bulunuyordu.

Anadolu Selçukluların bir devlet kurmalarından sonra Bayburt, bu devlete bağlanmış. bu sırada İlhanlıların istilasına karşı koymuştur. Bu sırada başlayan Trabzon-Tebriz arasındaki eşya nakliyatı, bu güzergâh üzerinde bulunan Bayburt şehrine önemli etki yaparak şehrin inkişafını süratlandırmış, Venedik ve Ceneviz kervanlarının önemli bir konak merkezi haline getirmiştir.

İlhanlıların Bayburt'a hakim oldukları devirlerde hükümdar Ebu Sait'in emri ile Bayburt civarında gümüş madenleri işletilmiş ve namına para bastırılmıştır. İlhanlılardan sonra Bayburt Ertana oğulları idaresi altına girmişse

kısa süren bu hakimiyeti müteakip bölgeye Akkoyunlular yerleşerek, büyük bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet 1514 yılında Yavuz Sultan Selim ve Akkoyunlu Uzun Hasan arasında yapılan Otlukbeli muharebesinde bir müddet Bayburt kalesi düşmemekle beraber mücadele devam etmiş, fakat Yavuz Sultan kalenin zaptı için Bıyıklı Mehmet Ağayı memur etmiş ve kısa bir süre sonra Kaleyi Yavuz'a teslim etmeğe muvaffak olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyetine giren Bayburt 1553 yılında İran hükümdarı Şah Tahmasp tarafından çevrilmişse de, kale bir türlü zappedilememiş fakat büyük tahribata maruz kalmıştır.

Şair Zihni'leri, Celâli'leri ve İrşadî'leri yetiştiren Bayburt, Osmanlı hükimiyeti altına girdikten sonra bölgenin ilim ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Nitekim 1647 yılında Bayburt'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde ilçeyi çok methederek, kilim ve seccadeleriyle meşhur olduğunu, Kadızade ve Mehmet Çelebi camilerinin önündeki pazarlarda 5-10 bin kişinin alışveriş ettiklerini, kasabanın 300 kadar dükkânı, bedesteni 70 ilkokulu bulunduğunu yazmaktadır. 1514 yılından itibaren Osmanlı devletinin idaresi altına girmiş bulunan Bayburt 1823 yılında Rus istilası ile karşı karşıya gelmesine ve şehir ile kalenin tahrip edilmesine rağmen Aydıntepe (Hart) muharebesini kazanan Osmanlı ordusu karşısında kaçmağa mecbur kalan Rus ordusu, birinci dünya harbine kadar bir daha Bayburt'a yanaşamamıştır. I. Dünya harbinde Rusların Erzurum'u işgal etmelerinden sonra, bütün kuvvetleriyle Bayburt üzerine yürümek istemelerine karşı, bu güçlü ordu 6 ay gibi uzun bir süre Kop dağından bir adım ileri atamamış ve bu yollar Bayburt'un ele geçirilemeyeceği kararına varılarak, Trabzonu işgal ettikten sonra bir de kuzeyden Bayburt'a hücum edilmiştir . Bu suretle 16 Temmuz 1919 da Bayburt Rus işgaline sahne olmuş, nihayet 2 Şubat 1918 yılında Ruslar ve Ermeniler şehirden uzaklaştırılarak tekrar Türk idaresine kavuşmuştur. 1964 yılında Kop dağının zirvesine ve Erzurum Trabzon yolunun kenarına müstevililere karşı toprağını kanı ile müdafaa ederken şehit olanlara ithaf edilen bir anıt yapılmıştır.

Bayburt, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra surların dışına çıkmış ve kalenin bulunduğu tepenin güneye bakan yamaçları üzerinde iskan edilmeğe başlanmıştır. Bu arada İlhanlıların idaresine geçen Bayburt, bu idare altında iken Emir Mahmut tarafından Mahmudiye ve Erzurum Valisi Celâlettin Hoca Yakut tarafından Yakutiye Medreseleri yaptırılmış ve zamanın bir ilim kültür yuvaları olmuştur. Bu eserler, o devrin kültürünü ve mimarisini zamanımıza intikal ettiren önemli bir abidedir.

c- Şehir Nüfusu

Şehrin tarihi çerçevesi bölümünden de anlaşılacağı gibi Bayburt, tarihin en eski devirlerinde teşekkül etmiş, zamanımıza gelinceye kadar, harpler, istilâlar görmüş, yakılmış, yıkılmış, fakat tarihin hiç bir devrinde tamamen ortadan kal-

dırılmamıştır. Bunun yanında şehir bazan Askeri ve bazan da ekonomik önem kazanmış bu nedenle gelişmiş imar edilmiş bölgenin önemli merkezlerinden biri olmak özelliğini kazanmıştır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, Bayburt'ta 5-10 bin gibi büyük bir nüfus topluluğunun pazarlarda, iş yerlerinde alış-veriş yaptığı ortaya çıkmaktadır. Şu halde tarihin belirli dönemlerinde Bayburt büyük nüfus topluluklarının barındıran bölgenin en önemli bir ticaret şehri olmuştur.

Bu çekici özelliği Bayburt'un her devirde muharebe meydanı ve konusu olması ile sonuçlanmıştır. Coğrafi mevkinin son derece elverişli şartlar taşıması da şehrin bir taraftan gelişmesini çabuklaştırdığı gibi bir çok kavimlerinde buraya yerleşme ve sahip olma hırsını da kamçulamıştır.

Gerçekten Bayburt'un gelişmesini çabuklaştıran en önemli etmenlerden birisi Trabzon-Tebriz yolunun üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bilhassa Roma imparatorluğunun yıkılışından ve şehir Selçukluların eline geçtikten sonra kuvvetli bir hudut şehri hüviyetini alırken, daha sonraları Karadeniz kıyılarında kolonilere sahip bulunan Venedik ve Cenevizlilerin Tebriz ve daha doğu memleketleriyle yaptıkları tırcarı münasebetlerin güzergâhı gibi önemli bir mevkie sahip olmuş ve bunun neticesi olarak şehirde, hanlar, barınaklar ve Osmanlı İmparatorluğu hudutları arasına girdikten sonra da bunlara ilâveten kervansaraylar inşa edilmiştir. İşte bu türlü faaliyetler bir taraftan Bayburt'u geliştirirken diğer taraftan da yakın çevrenin toprak ürünleri değer kazanmış ve etraftan nüfus çekmiştir.

Fakat 20. asrın başlarında doğu-batı ticareti Trabzon-Erzurum yolunu terkedince Bayburt'un gelişme hızı duraklamalar geçirmiş ve hatta şehirde bir nüfus azalması dikkati çekmeğe başlamıştır. Bunun sonucunda Bayburt nüfusu azalmış, halk geçimini başka vilâyetlerde aramaya başlamış ve böylece göç ortaya çıkmıştır. Ekonomik faaliyet olarak Bayburt sadece bir hububat üretim merkezi olma özelliğini alınca, şehrin eski hareketliliği ekonomik ve kültürel merkez olma vazfı da azalmış, böylece şehir günden güne gerilemeğe başlamıştır. Bu durumu 1927 yılından itibaren yapılan nüfus sayımları neticesinde de saptamak mümkündür.

1927	7373	1955	13107
1935	10.339	1960	11937
1940	10.864	1965	15034
1945	9473	1970	20345
1950	9843		

Bu değerler tetkik edildiğinde görülür ki, Bayburt başlıca gelişme hızına 1960-1970 yılları arasında kavuşmuş; bu yıllar arasında 8408 gibi bir nüfus artışına sahne almıştır. Yaptığımız incelemelere göre Bayburtlu, memleketine çok bağlıdır. Dışarda tek başına çalışır ve ailesinin oturduğu Bayburta para gönderir. Bu ilgi Bayburdlunun uzak şehirlere gitmesine mani olur ve bu nedenle Bayburtlular daha ziyade Trabzon ve Erzurum'a göç ederek oralarda çalışırlar.

Son 10 yıl içinde Bayburt, tekrar eski gelişmesine ve hareketliliğine kavuşmuş bulunmaktadır, artık Bayburt dışarıya iç gücü göndermediği gibi, sermaye akımı da yoktur. İlerde ekonomik faaliyetler bölümünde üzerinde durulacağı gibi Bayburt son yıllarda büyük bir hamle içindedir ve bunun sonucu olarak devlet yatırımlarının yanında özel sektöründe yatırımlarına sahne olmaktadır.

d- Şehir arazisinin kullanılışı ve imar plânı.

Oldukça geniş bir saha üzerinde kurulmuş bulunan Bayburt, ortasından geçen Çoruh nehri ile ikiye bölünmüştür. Her iki yakayı birbirine bağlayan biri güney girişinde, diğeri de Kuzey çıkışında olmak üzere iki beton köprü yapılmıştır. Çoruhun doğusunda yer alan Bayburt daha dar ve az nüfusu barındıran ve tamamen meskenlerin teşkil ettiği mahelleleri ihtiva eder. Nehrin batısında bulunan kısım ise Bayburt'un büyük kısmını içine alır. Şehrin girişindeki beton köprüden geçtikten sonra kale yönüne doğru uzanan gidiş ve dönüşü ayrı olan caddenin iki tarafında okullar, sinema, oteller, lokantalar, Hükümet konağı, Ordu evi gibi resmi daire ve özel müesseseler yer almıştır. Kaleye yaklaştıkça yol genişler ve burada Atatürk heykeli yer alır. Heykelden sonra gelen meydan etrafında ve ikinci köprü civarında tamamen iş yerleri, dükkanlar, fırınlar, bulunur. Meydanın kenarındaki ara sokaklarda da yine iş yerleri mevcuttur. İş yerlerinin bitiminde ikametgâhlar yer almıştır. Büyük caddenin batı kısmında bulunan resmi daire ve otel, garaj ve lokanta gibi tesislerin arka kısmında ana caddeye paralel ikinci bir sokak daha bulunur ki bu sokak güneyde Bayburt'un giriş köprüsü yakınından başlar, saat kulesi meydanına kadar uzanır. Bu sokağa dik veya paralel uzanan dar sokaklar daha ziyade ikametgâhlarla çevrilidir. Saat kulesi meydanından kaleye uzanan hafif eğimli yamaçta ikâmetgâhların bulunduğu sahadır.

Şehrin güney tarafında ise yeni tesisler yani benzin istasyonları ve bu istasyonlardan itibaren Trabzon yolu yönünde lise ve askeri garnizon yer almıştır. Bu yolun doğu kesiminde yine ikametgâhlar bulunur.

Bayburt'un haritası 1942 de, imar plânı ise 1949 da yapılmıştır.

Bayburt'ta henüz gelişmemiş bir şehircilik hakimdir. Ana caddenin etrafındaki iş yerleri, müesseseler dışında, Belediye tarafından herhangi bir imar şartı ileri sürülmemiştir. Mahalle aralarında gelişi güzel inşaat yapılır.

Son yıllarda şehre getirilerek 19 çeşmeye bağlanan içme suyu fenni inşaaatı kavuşmuştur. Ancak son yıllarda ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. 1966 yılında ihale edilerek 1968 de bitirilen 2.700.000 liralık turbin-dizel tesislerinden elde edilen elektrik enerjisi şimdilik Bayburt'un ihtiyacına karşılayacak niteliktedir. Bu enerji 280 ve 550 Beygirlik güçten elde edilir ve üç transformator istasyonu ile şehre yayılır. Şehirde 37 adet kahve ve kiraathane bulunur. Ayrıca 8 cami yapılmıştır. İlçe merkezinde 6 ilkokul, kız ve Erkek sanat enstitüleri ile lise

bulunmaktadır. Hastane, Verem dispanseri gibi sağlık tesislerinin yanında Ziraat, İş ve Halk bankaları şubeleri ile Esnaf kefalet ve Tarım Kredi koperatifleri de kurulmuştur. Ayrıca ilçede Ağaç yetiştirme kooperatifleriyle, köy kalkındırma dernek ve kooperatifleride faaliyet halindedir. İlçe merkezindeki modern sebze halinde yıllık 1.300.000 liralık alış-veriş yapılır. Bunlardan başka Bayburt'ta 2 km. uzakta yıllık üretim kapasitesi 2000 ton olan ve 14 işçi çalışan özel sektöre ait bir un fabrikası vardır.

Bayburt'ta ayrıca toprak ürünlerinin değerlendirmek için toprak mahsul-leri ofisi ile, Pancar Bölge şefliği mevcuttur. Madenle Bayburt arasında 35 işçi-nin çalıştığı Fidanlık kurulmuştur ki bu tesisin Çoruh mecrasının kavaklandırıl-masında büyük rolü olmuştur.

İlçe merkezinde Kale, Şair Zihni, Soğanlı ve Saat kulesi gibi şehitlik ve anıt-larla Ulu cami dikkati çeken tarihi eserlerdir.

İlçe halkı el sanatları bakımından oldukça faaldır ve bu arada kilim ve eham dokumacılığı dikkati çekecek derecede gelişmiştir. Halk kışın ilçede linyit, odun ve tezek yakar. ana caddesinin dışında mahalle aralarında meskenler tek katlı ve toprak damlıdır. İmar ve İskan Bakanlığı gecekondü yapımina engel ol-mak için son yıllarda ilçe merkezinde sosyal konut inşaatına başlamış ve bun-lardan bazıları halka dağıtılmıştır.

Bayburt'un gelişmesi için herşeyden önce, ilçenin yakın çevresinde bilhassa temeli toprak hayvan ve ağaç ürünlerine dayalı küçük sanayi dallarının kurulması gereklidir. Bunların başında bir pancar şekerü usare fabrikası, derü fabrikası ile ağaç işleme sanayi gelir. Bu tesisler, son yıllarda büyük gelişmeye girişen Bay-burt'a daha anlamlı ve sanayileşmiş bir şehir hüviyetine kavuşturacaktır.

Ayrıca Bayburt'un ulaşım zorlukları göz önüne alınarak Gümüşhane ile arasındaki Vavuk dağı virajlarından ve Trabzonla arasındaki Zıganalarından kurtularak ve denizle olan irtibatın daha da geliştirmek zarureti vardır. Halen Bayburt-Trabzon arası 201 km. dir. Eğer Bayburt-Uğrak-Araklı-Trabzon yolu yapılır ve işletmeğe açılırsa, bu takdirde yol 80 km. daha kısalacağı gibi Zıgana gibi oldukça tehlikeli bir geçittin kurtulunacak ve yılda tahminen 150.000.000 lira-lık bir akaryakit tasarrufu sağlanacaktır. Halen yazın ulaşımı mümkün kılan bu yolun en kısa zamanda ele alınarak kış programlarına dahil edilmesi gerekir. Bundan başka Bayburt-Demirözü-Kelkit-Erzincan yolu da bölgenin daha kısa ve kolaylıkla Doğu Anadolu bölgesine bağlıyacak ve Bayburt'un Kop dağını geç-medey pancarını Erzincan şeker fabrikasına iletmesine yardımcı olacaktır.

2- Kelkit

İlçe, ırmağın Öbekaş köyünden itibaren arazinin tabiatına uygun olarak genişletmiş yatağının güney bölümünde, Havsu tepesinin hafif meyille yükselen yamacı üzerinde kurulmuştur. Etrafında nazaran elverişli doğal şartların meydana

getirdiği ekime ve dikime uygunluk, Kelkit ırmağının bu bölümde yerleşme noktasının teşekkülüne neden olmuştur. Çoruh ve Kelkit ırmakları boyunca dikka-timizi çeken diğer yerleşme yerlerinin teşekkül nedenlerinin aksine, Kelkit, kuruluş sebebini ancak Kelkit ırmağı ile, bu ırmağın genişlemiş vadisine borçludur. Gerçekten sit durumu ve özelliği tetkik edilirse, görülür ki, ilçe bir kalenin içinde veya bir tepenin üstünde kurulmamış, sadece ırmağın taşkımindan ve bataklığından kurtulmak için yamacın hafif eğimli kısmında yerleşmeye sahne olmuştur.

İlçenin elimizdeki belgelere göre tarihi çerçevesi şöyledir. Önce Hititler ve bunlardan sonra Asur-Makedonya-Roma ve Bizans hakimiyetine girer bölge ancak istikrara kavuştuktan sonra gelişmeğe başlamıştır. Fakat ilçe merkezinin 17 km. Güney doğusunda bulunan Satala şehri Bizanslılar tarafından ve Kelkit-ten önce kurulmuştur. Bu sırada Satala Şehrinde 60.000 nüfus yaşıyordu. Filhakika bugün şehrin kalıntıları, surları, kiliseleri, su yolları, kanalları, kabartma eserleri, heykelleri şehirde bu kadar büyük bir insan topluluğunun yaşadığını göstermektedir.

Bizanslıların hakimiyeti zamanında VII yüzyılda bu havaliye gelen Peçeneklerin reisi Kilki beyin adına izafeten bu adı alan Kelkit, Bizanslılardan sonra Selçuklu-İlhanlı-Akkoyunlu ve nihayet 1473 yılında Otlukbeli savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altına girmiştir. 1840 yılında ilçe haline getirilmiş ve Çiftlik adını almıştır. 1916 yılında Ermeni ve Rusların müşterek tecavüzleri sonucunda zaptolunmuş, fakat 17 Şubat 1918 günün tekrar düşmandan geri alınmıştır.

Bu tarihten sonra yapılan genel idarî teşkilatlanma neticesinde Kelkit adı ile ilçe merkezi haline getirilmiştir.

Kuruluşundan bu yana önemli gelişmelere sahne olamamış bulunan Kelkit'in muhtelif sayım yıllarındaki nüfusu :

<u>1927</u>	<u>1935</u>	<u>1940</u>	<u>1945</u>	<u>1950</u>	<u>1955</u>	<u>1960</u>	<u>1965</u>	<u>1970</u>
1310	1990	2666	2444	2156	2612	3806	4340	6548

Yukarıdaki sayım sonuçları tetkik edilirse, Kelkit ilçe merkezinin nüfusu 1940 yılından 1960 a kadar belirli ve muntazam ölçülerde bir azalma gösterdiği, 1960 dan sonra geliştiği sonucu ortaya çıkarılır. Nüfus kaybı Kelkit'te ölümün doğumdan fazlalığı şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü, ana geçim kaynağını sadece toprak ürünlerine bağlamış bulunan fakir halkın, elverişli toprak şartlarına rağmen, büyük şehirlere, çalışmağa gider. Gerçekten, yaptığımız anket denemeleri ilçe halkının, hatta köy nüfusunun bir kısmı İstanbul, İzmir, Ankara, Samsun, Trabzon ve Erzincan'a giderek, baba mesleği olan duvarcılık, demircilik, marangozluk ve boyacılık konularında işçilik yaptıklarını ortaya koymak-

tadır. Daha ziyade inşaat mevsimlerine rastlayan bu iş gücü akımı bölgede nisan ayında başlar ekime kadar devam eder. Ekim ayında memleketine dönen işçi, dışardan tasarruf ettiği kazancı ile ailesinin kışlık ihtiyacını temin eder.

1960 yılından itibaren ilçenin gösterdiği gelişmenin nedenlerinin başında toprağın daha modern aletlerle işlenmesi, gübre kullanılması, bunların neticesi olarak verimin arttırılması ve ürünün değerlendirilmesi gelir. Gerçekten 1960 dan önceleri kullanılan ziraat aletleri çatalbel, kazma ve karasapan gibi ilkel vasıtalar idi. Son yıllarda, bilhassa Kelkit vadisinin ekime elverişli düzlüklerinde traktör bu ilkel vasıtaların yerini almıştır. Gübre ve traktörle, sulamanın da geliştiği bu ekim sahaları pancar ve hububat ile baklagillerin üretildiği kıymetli alanlar haline gelmiştir. Ürünün artışı ilçeye bir hareket sağlamış, yeni yatırımlara gidilmiş ve ilçe bir şehir hüviyetini kazanmıştır.

1474 metre yükseklikteki bir yamaca Kurulmuş bulunan Kelkit 3 mahalle, 450 ev ve 150 dükkândan müteşekkildir. İlçe merkezinde yabancı memurlar dışında kiracılık yoktur. İlçe evlerinin %80i tek katlı ve toprak damlıdır. Çift katlı bina çok azdır. Binaların %50si ahşap-çamur karışımı, % 40 taş ve geri kalanlar da beton ve tuğladan inşa edilmiştir. Son yıllarda inşa edilen oteller, lokantalar ve iş yerleri tuğla ve betonarmedir.

Kelkit'te belediye 1930 yılında kurulmuştur, su ilçeye 750 metre uzaklıktan Kırdan mevkiinden demir borularla getirilirse de bugün ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Evlerin ihtiyacı bahçelerindeki kuyulardan temin edilir. İlçede yakıt malzemesi olarak linyit ve odun kullanılır. Son yıllarda mazotla çalışan motorlardan elektrik üretilmekte ise de bu üretim ihtiyacı karşılayamaz durumdadır.

İlçede; Adliye, Maliye, Millî Eğitim, Sağlık ve Sosyal Yardım, Gümrük ve Tekel, Tarım, İç İşleri gibi idari teşkilatın yanında Ziraat , Şeker Bank gibi bankalarla Pancar bölge şefliği ve Tapulama müdürlüğü ile Tapulama mahkemesi ve bir ilk okulla, bir ortaokul mevcuttur.

İlçe halkının önemli bir oranı çiftçi ve hayvancılık yapar. Bu ana geçim kaynaklarının yanında arpa ve buğday saplarından çanta, sepet, şekerlik, hasır; yünden kilim, kenevirdende yaygı ve çuval yapılarak mahalli ihtiyacı karşılar. Bundan başka miktarı son yıllarda azalan tavşan, keklik, toy, tilki, vaşak, sansar ve su köpeği gibi hayvan avcılığı önemlidir.

Mahalli ürün ile merkezindeki iş yerleri ile cumartesi günleri kurulan pazarlarda değerlendirilir. Pazarda daha ziyade yiyecek, giyecek, ziraat ürünleri ve kümes hayvanları sergilenerek satılır.

Gümüşhane-Erzincan arasındaki devlet yolu ve ticareti daha geliştirse, yolun güzergâhında bulunan Kelkit ilçesi daha da inkişaf ederek, büyük bir canlılığa kavuşacaktır.

2- Şiran.

Burgababa dağının güney eteklerinde ve Kelkit-Alurca yolu güzergâhında bulunan Şiran ilçesi, IX asırda Afşar kabileleri tarafından kurulmuştur. Afşar kabilelerinin avlanmak üzere geldikleri Şiran çayı boyları yerleşmeye elverişli bulunarak konakladıkları ve iklim şartlarında iskânı kolaylaştırdığı rivayet edilmektedir. İlçenin ilk adı Karaca'dır ve tahmin edildiğine göre karaca ve geyit gibi av hayvanlarının bol bulunduğu bu sahaya, özellikle bu ad verilmiştir.

Fakat Erzurum Kadılığının hicri 1219 tarihli mahkeme ilâmına göre ilçenin bundan 200-250 yıl önce, şimdiki ilçe merkezinin 5 km. kuzeyinde vadi içinde, halen Uluşiran köyünde kurulduğu zannedilmektedir. Bu konuda kati ve ilmi bir esere rastlanmamıştır.

1450 metre yükseklikte bulunan Şiran, adını taşıyan çayın genişlettiği vadisinin az çok dalgalı düzlüğü üzerinde bulunmaktadır. 3 mahalle 180 hane ve 85 dükkân Şiran'ın iskân topluluğunu meydana getirir. Ortasından geçen Şiran deresi ilçeyi ikiye ayırmakla beraber, eski Şiran derenin sol sahilinde bu gün daha ziyade meskenleri bulunan bölümüdür. Derenin sağ sahili ise yeni eklenen kısımdır ki burada da meskenlerin yanında iş yerleri, ortaokul, Hükümet binaları ile bankalar, oteller yer alır. Belediyesinin kuruluşu eski yıllara (1878) dayanan ilçenin imar plânı ancak 1952 de ikmal edilmiştir. İçme suyu ise 1954 yılına kadar iki basit çeşmeden sağlanır. Bu yıldan itibaren ilçeye 3.2 km. uzaktaki gözeden kaptaj isale, şebeke ile depo tesislerinin ihtiva ederek getirilen içme suyunun 24 saatlik verimi 105 tondur. Son yıllarda ihtiyacı karşılamaktan uzak görünen bu suyun, yeterli olabilmesi için yeni tesislere ihtiyacı vardır. İlçenin aydınlatılması mazotla çalışan motorla yapılmaktadır. 40X2 kw. gücünü taşıyan bu motorlar, son yıllarda ihtiyacı karşılayamaz duruma girmiştir. İlçenin yakınındaki Tamara şelâlesinde kurulacak tesislerle ilçe ile civar ilçe ve köylere elektrik verileceği yapılan etütlerden anlaşılmaktadır. Bugün ancak günün belirli saatlerinde (17-23.30) elektrik sağlayan motorlar tamir kabul etmeyecek derecede harap ve eskidir; bu durum şelâleden faydalanmanın zaruri bulunduğu ortaya çıkarır.

Daha ziyade iş yerlerinde çalışanların dışında hububat mısır, fasulye ve patates üretiminde çalışan ilçe nüfusunun meskenleri Kelkit'e nazaran oldukça değişik bir karakter gösterir. Genellikle %40 ı düz damdan ibaret olan evler üç tarafı taş duvardan, ön kısmı ise ahşap-taş-tuğla dolma duvar halinde inşa edilmektedir. Damı düz olmayan binaların çatısı, Karadeniz bölgesinde görüldüğü gibi tahta veya çinko ile örtülmüştür. İlçe merkezinde meskenlerin bu özelliği, Şiran deresi üzerinde kurulmuş bulunan yerleşmelerdeki meskenlerde de kendini göstererek, bölgenin bu bölümü gerçekten Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakterini taşır. Bu evler bir holü takip eden hayat ve mabeynin iki tarafındaki iki oda gibi oldukça girift bir iç bölmeler ihtiva eder.

Kelkit'e nazaran ormana daha yakın bir sahada kurulmuş bulunan Şiran'ın meskenlerinin daha çok ahşap malzemeden yapılı görünmesi, evlerin iç bölmelerin daha karışık bir görünüş kazandırmasını sağlamıştır. Bu malzeme çeşidinin yanında Şiranlıların sosyal yapılarının da etkisi bulunduğunu unutmamak gerekir. Filhakika Şiran'ın geçim kaynağının temeli tarım, hayvancılık ve gurbetciliğe dayanır dersek, hataya düşmemiş oluruz. Ekime elverişli toprağın azlığı, ilçe halkını öğrenime sevkettiği gibi gurbetciliğide zorunlu kılmaktadır. Ankara ve İstanbul'a devamlı servis yapan 10 otobüs,haftada ortalama 400 kişiyi bu şehirlere taşır. Fakat Şiran'lılar birbirine çok bağlı oldukları için, daha seyahata çıkmadan büyük şehirlerdeki Şiran'lılar aracılığı ile iş yerleri temin edilir. Hatta bu iş yerleri, çoğu zaman Şiranlı müteahhit ve iş verenlerindir. Gidenlerin çok az bir kısmı (%5) dışarda iş aramak zorunda kalır. Son yıllarda ziraatın verimi artırıcı şartlarla yapılması, ilçede hayvancılığın geliştirilmesi (Montofon ve merinosculuk) ve meyvecilik ile kavakcılığın yaygın hale getirilmesi ilçe nüfusunun hemen tamamen ilgilendiren gurbetciliği daha azaltmış görünmektedir. Gerçekten Şiran'da yaptığımız tetkiklere göre 1968 yılında PTT yolu ise Türkiye dışından yani yabancı ülkelerden gelen para miktarı 456.667 TL., PTT ile yurt içinde gelen para da 1.452.000 TL.sıdır. Bu rakamlar bize Şiran dışında çalışan iş gücünün mahiyetini ortaya koymaktadır. Bu nedenlerle Şiran ilçe nüfusu fazla bir gelişme göstermemektedir.

1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
525	638	770	843	1023	1203	1665	2080	2838

Bu rakamlar Şiran ilçe nüfusunun azalmadığını, fakat Türkiye şehirlerine oranından çok düşük değerde bir artışın mevcut bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarda belirttiğimiz gibi ziraatte verimi artırıcı tedbirlerin alınması, hayvan ve hayvancılığın islah edilmesi, kavakcılık ve meyvecilik gibi hizmetlerin yapılması ele alınırsa Şiran ilçesinin gelişmesini daha çabuklaştacaktır.

F- Sosyal Yapı ve Eğitim Problemleri

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğal şartları, bölgede yaşayan insan topluluklarına belirli şekilde etki yaparak, diğer coğrafi şartlarda kendini gösteren geçiş karakteri sosyal yapıda da az çok hissedilir. Doğu Anadolu'nun sert iklimi, yüzey şekilleri, bölge insanını sert yaptığı gibi, havza iklimi ve yüzey şekilleri yani daha etraflıca belirtirsek, coğrafi şartlar havza insanlarına müsbet şekilde etki yapmış, burada yaşayan insanlara daha uysal bir görünüş kazandırmıştır. Filhakika havza insanlarının temayüz eden müşterek özelliği, geleneksel, saygılı, nizamla bağlı ve kadirşinaslıklarıdır. Burada kanunlara, devlet memurlarına karşı büyük saygı ve yakınlık gösterilir. En küçük hizmet, fazlası ile de-

ğerlendirilir. Devlet yatırımlarına geniş ölçüde iştirakların örneklerine sık sık rastlanır.

Bu özellikler, havzada huzur ve emniyeti bozucu hadiselerin azalmasını gerektirmektedir. Gerçekten resmi makamlardan elde edilen rakamlar hem suçların azlığı ve hemde hafifliği ile dikkati çekmektedir. Havzada bir yılda işlenen suçlar, bir çok yerde bir ilçede işlenen suçlardan daha çok azdır.

Havzada aile reisi daima babadır. Büyük ve geniş ailelerde reis, ailenin en yaşlı erkeğidir. Kadın ev işlerinde, bahçede, tarla ve hayvan bakımında erkeğin en büyük yardımcısıdır. Çocuklar ise kabil olduğu kadar okumak ister, fakat okumaya imkân bulamayanlar kız ise annesine, erkek ise babasına yardım eder. Bölgede daha ziyade toplu aile düzeni mevcuttur. Bu nedenle ailenin nüfusu 15-20 yı bulduğu gibi, bazan daha kalabalık aile topluluğuna tesadüf edilir. Fakat ortalama aile nüfusu 6-7 kişidir. İlçe merkezlerinde kız çocuklarda okula giderler. Aile bunların öğretmen olmasını ister.

Havzadan batı bölümünde ekonomik hayatın düşük oluşu aile reislerinin, kazançlarını il hatta vatan dışında aramağa zorunlu kalmıştır. Şiran'dan sanatkâr olarak ayrılmasına karşılık Kelkit ve Bayburt'ta daha çok iş aramak üzere veya ticaret yapmak için, büyük merkezlere akın ederler. Köylerini bu nedenle terkedendenlerin sayısı az değildir. Ayrıca bundan başka son yıllarda çalışmak için yurt dışına gidenlerin miktarıda fazladır. Son üç yılda havzanın yurt dışına gidenlerin sayısı binin üstündedir. Gurbete çıkan evin reisi, çocukların eğitimini anneye terketmiştir. Anne de bu süre içinde çocuklarına hakim olur onların okula gitmelerini sağlar.

Bölgede halkın uysal ve kanunlara saygılı davranışları, bilhassa köylerde misafirlere gösterilen bariz ilgi ile dikkati çeker. Gerçekten her köyün bir veya bir kaç misafir odaları bulunur. Tanınmayan, bilinmeyen misafir bu odalarda yatar ve yemeğini yer. Bu sarfiyattan para talep edilmez. Gençler yaşlılara karşı hürmektkârdır; onların yanında oturmadıkları gibi, konuşamazlar. Evlenmelerde başlık adeti vardır. Fakat başlıklar yıkıcı değildir. Doğumların ruhsatsız ebeler tarafından yaptırılması anane haline gelmiştir. Son yıllarda gezici köy ebeleri ve sağlık ocaklarının çoğalması bile bu ananeyi yıkamamıştır. Düğünlerde Karadeniz Çalgısı olan kemencinin yanında Doğu Anadolunun davul zurnası da bulunur. Cirit oynanır. Kadın ve erkekler düğünlerde ayrı, ayrı yerlerde eğlenirler.

Bayburt halkı muhafazakar görünüşüne rağmen kadına haklar tanınmıştır; Erzurumun görenek ve geleneklerinin etkisi daha belirlidir. Kelkit ve Şiran da ise tutuculuk daha azalmıştır; burada Erzurum-Sivas ve Karadeniz gelenek ve göreneklerin etkisi daha barizdir.

Havzada bayram günlerinde ciritler, manda güreşleri yapılır. Evlenmelerde kızlarda aranan özellikler arasında ahlak, güzellik ve zenginliğin yanında kuvvetli bir sağlam yapı ön planda yer alır. Çünkü gelinler bahçe ve tarla işlerinde ailenin yardımcısıdır.

Bölgede erkekler daha çok pantolon, ceket ve kasket giyerler. Tarla ve bahçe çalışmalarında kıyafet ayırdır. Kadınlar sade kıyafetlerle dolaşır. Bazı dağ köylerinde ihtiyar kadınlar başlarına fes ve taç giymekte, bellerine şal ve iplik kuşaklar bağlamakta ve üç etek tabir edilen parçalı entari giymektedir. Buralarda Salta adı verilen kollu ve işlemeli çepken de giyilir.

Bayburt'ta 200 lük, Kelkit'te 100 lük, Şiran'da 50 lik birer telefon santrali haberleşmede kullanılır. Trabzon yönünden salı, perşembe ve cumartesi, Erzurum'dan pazartesi, çarşamba ve cuma günleri Erzincan'dan pazartesi, perşembe, cumartesi günleri posta gelmekte ve haftanın diğer günleri karşılığında posta sevk edilmektedir.

İlçe ve köylerde çok sayıda radyo bulunmaktadır. Fakat aydınlatma oldukça ilkelidir.

Köy Envanter Etütlerine göre Gümüşhane ilinde ve ilçelerinde aydınlatma ve radyo durumu aşağıdadır.

	Işıklandırma Şekil ve maddesi				Elektrik Enerji Kaynağı			Köyde Radyo				
	Elektrik		gemicici gaz		Kandil	çıra	Hitro	ürettiği	var yok	cere	pilli	
	trik	lüks	feneri	lambası	—	—	elektrik	enerji	yan	yan	radyo	
Bayburt	1	145	155	176	—	—	1	110	175	—	—	2719
Kelkit	—	93	84	100	1	1	—	—	98	—	—	1609
Şiran	—	65	50	72	—	—	—	—	72	—	—	1233

Tablodan anlaşıldığı gibi köylerde gaz lambası ile aydınlatma ön planda görünüyorsa da lüks ve gemicici feneri de fazla kullanılmaktadır. Kandil, idare, çıra gibi çok ilkel aydınlatma vasıtaları son derece azalmıştır. Ayrıca radyo bulunmayan köy olmadığı gibi halen havzada pilli olarak 5561 adet radyo bulunmaktadır.

Havzada ısınma ve yemek pişirmede aynı kaynaktan aldığımız ve anketlerle mukayese ederek elde ettiğimiz sonuç oldularak dikkati çekicidir.

	Isınma şekilleri						Isınma Aracı	
	Yakıt							
	Kömür	odun	saman	tezek	petrol	Soba	ocak	tandır
Bayburt	7	17	—	175	—	175	—	173
Kelkit	32	51	2	94	—	98	55	70
Şiran	27	65	—	59	—	72	68	2

Pişirme şekilleri

	Yemek Pişirme					Ekmek şekli			
	Gaz ocağı	ocak	tandır	saç	fırın	somun	yukfa	pide	Tandır ek.
Bayburt	173	1	175	—	—	3	2	107	68
Kelkit	83	52	72	28	19	31	31	55	45
Şiran	45	68	—	13	28	58	24	50	6

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablo havzada ısınma ve aydınlanmanın memleketimizin bazı bölgelerine oranla daha ileri olduğunu göstermektedir. Fakat buna uygun bölgede tezekle ısınma tek başına diğerlerinin toplamının iki katına ulaşmaktadır. Petrol burada ısınma yakıtı olarak kullanılmadığı gibi, yemek pişirme de en önemli yakittir.

Kiracılık, ilçe merkezlerinde daha çok rastlanılan bir sosyal adet olduğu gibi, az çok köylerde de vardır.

Köyde kirada oturan

Son yıllarda Köyde bina yapılırsa
yapılan bina masraflarına iştiraki

	var		aile adedi	Bina ortalama kat adedi	sayısı	kabul eden	
	var	yok				var	yok
Bayburt	37	138	399	1-2	1076	131	44
Kelkit	8	90	71	1-2	807	90	80
Şiran	—	72	—	1	411	60	12

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablodan da köyde ev sahibi olmayan ailelerin miktarını az olduğu, genellikle binaların tek kat oluşunu, en önemlisi, eğer köyde yeni bira yapılırsa bunun masraflarına iştirak edenlerin sayısının çokluğunu anlıyoruz.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzada sosyal amme tesis ve hizmetleri büyük bir gelişme göstermemiştir. Aynı kaynaktan aldığımız ve anketlerle karşılaştırdığımız, köylere ait sosyal amme tesis ve hizmetleri şu özelliği gösterir.

Köyde mevcut diğer sosyal ve amme hizmetleri:

	Sağlık el sanat-				Gezici sağlık memuru-				Köy odası	
	Belediye	merkezi	su	Hamam	Kahve	Berber	ru	Ebe		
Bayburt	2	12	2	—	11	8	—	6	172	10
Kelkit	1	4	1	—	7	2	1	3	86	7
Şiran	—	1	—	—	4	—	—	2	60	3

	Bakkal	değirmen	telefon	Gezici dikiş kursu	Fırın	Selektör
	59	72	4	1	2	6
	49	41	2	—	3	5
	23	15	3	—	—	—

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Yukardaki tablo havzada sağlık hizmetlerinin geri kalmasına karşılık kahve, köy odası, bakkal, değirmen gibi tesislerin çokluğu dikkati çekmektedir. Bunlardan kahvenin 22 adet bulunuşu, ilçe merkezlerine toplanmış olması önemlidir. Köylerde kahve olmaması işsizlik konusunda bize bir fikir vermemektedir.

Yukarı oruh ve Kelkit havzasında sosyal yapıyı incelerken sağlık hizmetleri üzerinde durmak, içme suyunu, sağlıkla bir arada incelemekte fayda vardır.

Genellikle havzada sağlık şartları ilkel bir görünüş arz etmektedir. Bu ilkelik bir taraftan sağlık kurum ve tesislerinin azlığı yanında diğer taraftan da uzak köylerdeki hastaların sağlık merkezlerine gelişlerinde karşılaştıkları engeller konularında toplanabilir. Gerçekten son yıllara gelinceye kadar yani Gümüşhane ili sosyalizasyon hizmetleri içine alıncaya kadar sadece ilçe merkezlerindeki sağlık tesislerinde hasta muayeneleri yapılıyor, çok zaman yollardan ve ilçeye uzak yerleşme noktalarından getirilen hastalar ulaşım ve taşıt güçlükleri nedeni ile çaresizlik içinde kalıyorlar, hatta acil vakalarda ise çok zaman hastalar ölüme terk ediliyordu. 1967 yılından itibaren sosyalizasyon bölgesi içine alınması havzayı sağlık koşulları bakımından az çok imkânlı duruma getirmiştir. Bu arada Bayburt ilçesinde Asımdede, Taht, Konursu, Akşar, Demirözü, Aydıntepe, Başpınar, Maden, Söğütlü, köylerinde, Kelkit'in Söğütlü, Yeniyol, Eskiyol, Salyazı, Köse köyleri ile merkez, şiran'ın merkez ilçelerinde on altı sağlık ocağı inşa edilmiş ve hasta kabulüne başlanmıştir. Böylece havza halkının sağlık durumu daha iyi şekilde kontrol altına alınmıştır. Bu sağlık ocaklarının dışında, Bayburt ilçe merkezinde 50 yataklı bir hastahane bulunmakta, hastanede 3 doktor, 5 hemşire ve 1 ebe görev yapmaktadır. Bayburt köylerinde tesis edilen sağlık ocaklarında ise 2 doktor, 13 sağlık memuru ile 25 ebe görevlendirilmiştir. Acil vakalarda doktor sağlık ocağına gerekli müdahale yapacak imkâna sahiptir.

Kelkit ilçe merkezinde 1 doktoru bulunan 10 yataklı sağlık ocağı alınan tedbirlerle 50 yatağa çıkarılmasına çalışılmaktadır. Bu ilçedeki köy sağlık ocaklarında 1 sağlık memuru ile 1 ebe görev yapmaktadır.

şiran'da bir doktor 1 sağlık memuru ile 1 ebenin çalıştığı sağlık ocağı ile Kozadığ, Yeşilbk ve Telme köylerindeki sağlık ocaklarında birer sağlık memuru ile birer ebe görevdedir.

Genellikle havzada sağlık hizmetleri yetersizdir. Bölgede 13.000 nüfusa bir sağlık memuru, bir sağlık memuruna ortalama 25 köy düşmektedir.

Yapılan sağlık anketinde, havzada en fazla 1-2 yaşlarındaki çocuklarda ölüm vukubulduğu sonucuna varılmıştir. Filhakika bu anketlere göre, bu yaştaki bebeklerde ölüm oranı %45 e çıkmaktadır. Bu türlü telefata manı olmak için sağlık hizmetlerinin daha verimli hale getirilmesi şarttır. Bunun dışında havzada rastlanan önemli hastalıklar:

	<u>Köyde yerleşmiş hastalıklar</u>				
	<u>Sıtma</u>	<u>Trahom</u>	<u>Cüzzam</u>	<u>Frengi</u>	<u>Verem</u>
Bayburt	—	2	1	—	17
Kelkit	—	—	—	—	8
Şiran	—	1	2	1	1

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablo ancak 33 köyde hastalığın yerleşik halde bulunduğunu göstermekle beraber, bu hastalıkların kolayca başka köylere de aşılacağını göz önünde bulundurursak, bölge sağlık probleminin büyüklüğü ortaya çıkmış olur.

Konuyu bitirmeden önce şu noktayı da belirtmeliyiz ki sosyalizasyonun uygulanması sonucunda tesbit edilen köylerde 20 sağlık ocağının temeli atılmış inşaatın bitirilmesine gayret edilmektedir.

Toplum sağlığı ile ilgili olarak köy evlerindeki helâ durumu da önemlidir. Yaptığımız anketlerden aldığımız sonuçlarla köy Envanter Etütlerine göre hazırlanan Gümüşhane iline ait kitapta bu konudaki bilgiler bizi aynı sonuca ulaştırmaktadır:

	<u>Köylerin evlerindeki helâ</u>	
	<u>Vardır</u>	<u>Yoktur</u>
Bayburt	28	147
Kelkit	37	61
Şiran	61	11

(Not: Rakamlar köy sayısını göstermektedir.)

Bu tablo havzada 126 köy evinde helâ olduğu halde, bu miktarın bir kısmına yakın 219 köyde helâ bulunmadığını göstermektedir. Bu durum toplam sağlığı bakımından son derece vahim ve endişe vericidir.

Son yıllarda YSE kurumunun çalışmasına alınan köy içme ve kullanma suları ile koruyucu toplum sağlığı arasında son derece ilgi bulunmaktadır. Suyun temizliği ile köye getirilmesi konusunda yapılacak masraftan önce önemli olan husus, yerleşme yerlerinin suyu olup olmamasıdır. Bu konudaki anket sorularımız havza sularının durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu anket sonuçlarının yanında köy incelemelerinden alınan bilgilerde dikkatle karşılaştırıldığında içme suyu durumu şu özellik taşır (Şekil 9):

	İçme suyu		Köyde içme suyu varsa ne ile getirildiği						
	Var	Yok	Kuyu	Çeşme	Kaynak	künk	büz	demirboru	avgun
Bayburt	156	19	34	153	4	82	11	79	9
Kelkit	94	4	14	90	12	29	19	49	14
Şiran	69	3	3	65	11	17	8	38	8

İsale uzunluğu (m)

	Kuyu	
	adedi	derinliği
15 - 5000	1125	3 - 10
5 - 5000	123	2-9
10 - 3500	3	6

(Not: Rakamlar köy adedini gösterir).

Bu tablo bölgede 319 köyde suyun mevcut bulunduğunu gösterirken sadece 26 köyde su bulunmadığını belirtmektedir. Tablonun bu durumu bölgede içme suyunun çok iyi bir düzende bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak içme Suları Dairesi etüdlerine göre havzada köy ve mahallelere göre içme suyu tablosunu da göz önünde bulundurursak, içmesuyu probl.minin buderece halledilmediğini göreceğiz :

	Mevki	Sulu		Suyu yetersiz		Susuz	
		Adet	Nüfus	Adet	Nüfus	Adet	Nüfus
Bayburt	Köy	30		103		42	
	Mahalle	—		1		2	
	Toplam	30	11.257	104	54.874	44	18.169
Kelkit	Köy	45		42		11	
	Mahalle	—		—		—	
	Toplam	45	20.891	42	17.091	11	8.269
Şiran	Köy	34		37		1	
	Mahalle	—		—		—	
	Toplam	34	11.798	37	16.243	1	68
Toplam	Köy	109		182		54	
	Mahalle	—		1		2	
	Toplam	109	43.946	183	88.208	56	26.506

Bu tablo da havzada 348 yerleşme noktasından ancak 109 unda yeteri kadar su bulunduğu geri kalan 239 yerleşme yerinden de 183 ünde yetersiz, 56 köyde ise hiç su bulunmadığı görülür. Başka bir deyimle bölgede 43.946 kişinin suya sahip olduğu geri kalan 114.714 kişinin ya yetersiz suya sahip olduğu veya hiç suyu bulunmadığını göstermektedir. Şu halde bu tablonun ortaya koyduğu neticeye göre havzada %32 yerleşme noktasında yeterli su bulunurken, %68 köyde su

ya yetersiz veya hiç yoktur. Bölgede nüfusun %32 i suyu rahatça kullanır ve içeren, geri kalan %68 i ya az su bulmakta veya hiç bulamamaktadır.

İşte bu sonuç bölgede içme ve kullanma suyu probleminin ve derecede hal edildiğini açıklar.

Toplum sağlığında suyun bulunması veya bulunmaması kadar, mevcut suyun sağlığa uygun olması veya olmaması da son derece önemlidir. Bu konuda maalesef elimizde kati bilgi yoktur. Bu nedenle bu konu üzerinde duramayacağız.

Bölgenin Eğitim düzeni ve sorunlarına gelince;

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında okuma-yazma oranı Türkiye oranına yakın bir değer gösterir: Bu oran Bayburt'u ilçesinde %33.9, Kelkit'te %33.6 ve Şiran da da %33.1 dir. Havzanın ortalama oranı ise %33.4 tür. Bu oran havzada yıldan yıla büyük artış göstermektedir. İlk öğretim konusunda bölge, memleketimizin diğer bölgelerine oranla gelişme göstermiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, havzanın 345 köyünden 242 sinde (1967) , ilkokul bulunmaktadır, şu halde yerleşme yerlerinin % 70 inde ilk okul vardır.

	Köyde Okul		Öğretmen adedi	Öğrenci adedi	
	Var	Yok		Kız	Erkek
Bayburt	119	56	219	3825	7036
Kelkit	71	27	116	2063	4318
Şiran	52	20	78	1620	2908

Okul yoksa başka köye gidip gitmediği Okula gidiş yolunun daima açık olup olmadığı

Evet	Hayır	adedi	mesafesi(km)	Evet	Hayır
19	39	270	1/4-6	9	10
12	17	145	4-10	1	11
15	5	220	1/6-1.5	9	6

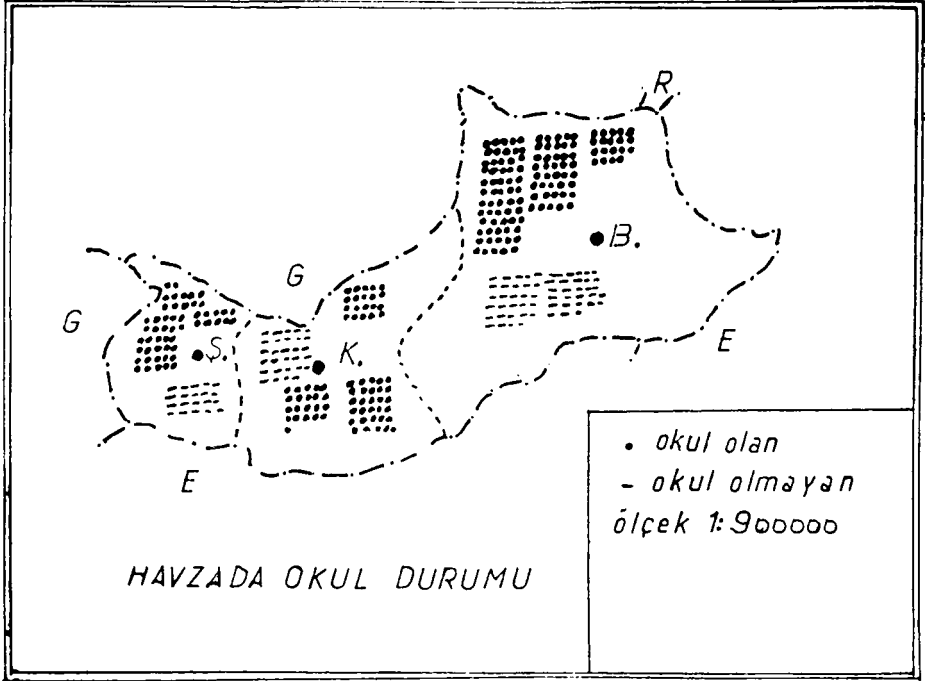
(Not: .Rakamlar köy sayısını gösterir.)

Tablonun öğrenci adedi bölümünde bölgede 7508 adet kız öğrenciye karşı 14262 erkek öğrencinin okula gittiği, yani okula giden kız öğrenci sayısının %50 den az olduğu görülmektedir. Ayrıca köyünde okul olmadığı halde 46 köyün 635 öğrencisi kış mevsiminde yolları kapandığı halde, her gün köyünden 1/6-10 km mesafedeki okula giderek okumak, öğrenmek istemektedir. Bu son derece dikkati çeken bir konudur. Bu durum bölgenin ilk öğretime verdiği önemi, kültüre karşı ilgisi ile izah edilir.

İlk okul üstü eğitim yani orta ve meslek öğrenim konusunda bölge belirli bir gelişme gösterememiştir. Filhakika havzada ilkokul üstü eğitime ilgi

de son derece fazla olmakla beraber, ilk öğretimi bitirmiş öğrencilerin ilçe merkezindeki orta öğrenim kurumlarına veya il dışı mesleki eğitime devamları her şeyden önce maddi imkâna dayanır. Bu itibarla havzada her ilk okulu bitirenler ilk okul üstü eğitim kurumuna devam imkânına sahip değildir (Şekil 7).

ŞEKİL 7

Havzada ilkokul üstü eğitim durumu şöyledir :

	İlkokul üstü eğitime devam edenler					Tarım eğitimi yapmış olup köyde oturan			
	var	yok	ortaokul	lise	üniversite	var	yok	okuldan	Kurstan
Bayburt	111	64	912	308	71	15	160	—	28
Kelkit	65	33	280	92	19	5	93	—	12
Şiran	56	16	337	179	31	1	71	—	1

(Not: "var-yok" bölümlerindeki rakamlar köy sayısını gösterir.)

Bu tablo 232 köyde ilkokul üstü eğitim Kurumlarına devam eden öğrenci bulunduğu, bölgeden 1529 öğrencisinin orta okula, 579 öğrencisinin liseye, 121 öğrencinin de Üniversiteye devam ettiğini ve tarım kursundan mezun olupta halen 21 köyde oturan kültürlü çiftçinin bölgede bulunduğunu göstermektedir

Bölgede ilçe merkezleri ile Bayburt'a bağlı Demirözü ile Aydıntepe bucak merkezlerinde birer ortaokul, Bayburt ilçe merkezinde bir lise, kız ve erkek sanat enstitüleri ile, bu enstitülere bağlı akşam sanat okulları ve diğer ilçe ve köylerin bazılarında da devamlı çalışma yeri değiştiren gezici kadın kursları ile çeşitli sanat kursları "marangozluk, demircilik gibi" faaliyettedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında eğitime karşı duyulan ilginin nedenlerini, nüfusun sosyal özellikleri ile bölgenin doğal şartlarının zorluğunda aramak gerekir. Gerçekten bölge halkın büyük çoğunluğu yoksuldur ve bütün ümidini okuyan çocuğun istikbaline bağlamıştır. Ortaokulu bitirerek ilçesinde alacak küçük bir memuriyet, her çiftçi ailesinin çocuğu için beklediği bir hayaldir. Bu nedenle köyünde ilk okulu bitiren çocuğunu tarlasını satarak ilçe merkezine gönderir ve okutur. Bu konuda Bayburt bölge içinde önemli bir yer işgal eder. Filhakika Bayburt sadece bugünün değil, dünün de havzada en önemli bir kültür merkezi olmuştur. Aslında zeki ve espirili olan Bayburt halkı içinden İrşâdî, Celâlî, Hicrânî, Zihnî gibi Halk edebiyatı ve folklor alanında eserler vermiş halk ozanları ile Türk Edebiyatına katkıda bulunmuş Kemalettin Kamu gibi şairler çıkarmıştır.

Bayburt halk ozanlarının yanında, temeli eski yıllara dayanan zengin bir folklor hazinesine de sahiptir. San'at, şiir, müzik ve halk oyunları sahalarında gerekli araştırma ve yayın yapmak üzere merkezi Bayburt'ta olan "Bayburt kültür ve yardım Cemiyeti" adıyla mahalli bir cemiyet çalışır ve içinde Bayburt hakkında inceleme yazıları bulunan bir dergi çıkarır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında turistik değerlerin önemi de vardır.

Bayburt ilçesinde turistik yerleri: İlçe merkezinde turistlerin konaklayacağı lüks oteller ve lokantalar yapılmıştır. Ayrıca ilçe merkezinde Selçuklu ve Osmanlı devrinden kalma camiler, medreseler, Bizans devrinde yapılmış, Çini Maçın Kalesi (Bayburt kalesi), Şair Zihnî anıtı, Şehit Osman ve Ahi E.Ahmet Zenca-niye ait türbeler görülmeğe değer. Bayburt'un Gökçedere ve Söğütlü köylerinde eski çağlardan kalma iki höyük, Gökçederede Akkoyunlu'lara ait tarihi bir cami, medreseleri, kitabeleri birer sanat eseridirler. Sarıkayalar köyündede 10-12 metre şut yapan çağlayan bir mesire yeridir.

Kelkit ilçe merkezinde son yıllarda otel ve lokantalar gelişmiştir. İlçenin Satala köyünde Romalılar devrine ait su kemerleri, surları görülmeğe değer. Bu köyde zaman zaman yapılan kazılarda altın, gümüş paralar ve madeni eşyalar çıkmaktadır. Kelkit'in Yaylık köyünde 300 metre derinliğinde doğal bir mağara vardır. Bu mağaradaki su içilir ve üst duvardan gelen sular madensel sulardır.

Şiran ilçesinde ormanlık bölgedeki manzaralarla Seydibaba köyü yolundaki Tomara çağhyanı, Çakır kaya köyünde kayaların ayrılarak içinde yapılmış bulunan kilise son derece orijinal ve tarihi değeri haizdir.